

HADİS'İN ENDÜLÜS'E GİRİŞİ*

(2/8.-3/9. yüzyıllar)

Isabel Fierro (Madrid)

ev.: Ramazan ÖZMEN**

GİRİŞ

Goldziher, Schacht ve diğeri arasında daha yakın zamanlarda Juynboll gibi Batı'lı ilim adamları, *hadis* literatürünün, klasik İslâmî gelenek tarafından kabul edilen devreden daha geç bir devrede vücut bulduğunu iddiâ etmektedirler. Bu varsayımı doğrulamak için Juynboll tarafından ileri sürülen delillerden birisi, *evâil* rivâyetlerinden temin edilmiştir ki, "hem belirli bir türe has olan *hadisi* hem de genel olarak *hadisi*, ilk defa İslâm dünyasının belirli bölgelerine taşıdıkları sanılan insanlarla ilgili" olan *evâil* rivâyeti de bunlar arasındadır.¹ Kendi namına Schacht, İslâm Hukuku'nun kökenlerinin *hadise* dayanmadığını farzederek, *hadisin* hukuk sahasındaki tesirini inceledi. Klasik haline gelen *fıkıh usûlü* teorisini formüle eden ilk kimse eř-Şâfiî oldu ve *hadisi fıkıh* sahası ile birleştirme teşebbüsleri "eski hukuk ekolleri"nin direncini kırmada başarılı olmuştur. Bu karşılaşma sürecinde kaynaklar tarafından *ehlü'r-rey* ve *ehlü'l-hadis* diye isimlendirilen guruplar arasında bir karşılaşma hasıl oldu.²

*Bu makâle, 7-13 Temmuz 1987 tarihleri arasında Kudüs'te düzenlenen "Câhiliye'den İslâm'a (From Jâhiliyya to Islam)" adlı IV. Uluslararası Konferanslar serisinde sunulan tebliğdir. Yorumları için Prof. M. Cook ve Dr. M. Lecker'e teşekkür etmek istiyorum. (Metin, Der Islam, Band 66, Heft 1, 1989, Berlin-New York'ta neşredilmiştir. Mütercim)

** Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyât Fakültesi. ramazan_ozmen@yahoo.com

¹ *Müslim Tradition*, s. 22.

² özellikle bkz., *Origins...*, I. ve II. bölümler. Schacht'ın teorileri yakın zamanlarda M. M. el A'zam tarafından (*On Schacht's "Origins of Muhammadan Jurisprudence"*, Riyad 1986) adlı eserinde klasik bir İslâmî bakış açısıyla eleştirildi. Schacht'ın hadislerin tarihlendirilmesi ile ilgili teorisi, M. A. Cook tarafından teste tabi tutuldu ve bu hususta kuşku uyandırıldı. "Eskatoloji, tarih ve hadislerin tarihlendirilmesi" nc Uluslararası "Câhiliye'den İslâm'a" Konferanslar Serisi'nde (1985) sunulan tebliğ. Schacht'ın teorilerine sonuç kısımlarında tekrar geri döneceğim.

Benim bu makâledeki amacım, *hadis* literatürünün ve *hadis ilminin* ilk kez Endülüs'e ne zaman girdiğini, bu girişte başrolü oynayanların kimler olduğunu ve Endülüslü *ehlü'r-rey* ve *ehlü'l-hadîs* arasındaki ilişkinin ne olduğunu incelemektir. Bu çalışma, aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir:

I. *Hadisin* Endülüs'e girişi ile ilgili *evâil* rivâyetleri.

1. Birinci safha

1. 1. Muâviye b. Sâlih ve Sa'sa'a b. Sellâm (2/8. asrın ikinci yarısı)

1. 2. Abdülmelik b. Habîb (3/9. asrın ilk yarısı)

2. İkinci safha

2. 1. Bakî b. Mahled (ö. 276/889)

2. 2. Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900)

II. *Ehlü'r-rey* ve *Ehlü'l-hadîs* arasındaki karşılaşma

1. Muhaddislerin işkenceye maruz kalmaları

2. *Ra'û'l-yedeyn fi's-salât* meselesi üzerindeki tartışma

3. *Ehlü'r-rey* ve *ehlü'l-hadîs*'in bir arada varolmaları

Sonuçlar

I. *Hadisin* Endülüs'e girişi ile ilgili *evâil* rivâyetleri

Hadisi ilk defa Endülüs'e taşıdıkları kabul edilen ilim adamlarının isimleri aşağıdaki gibidir:

-Muâviye b. Sâlih el-Hadramî el-Hımsî³: Muâviye 125/742 yılında Humus'u terk etmiş ve 138/755 yılından önce Endülüs'e girmiştir. Bu tarihten sonra ilk Emevî emir tarafından *kadı* tayin edilmiştir. Bazı kaynaklara göre 158/774 tarihinde, diğer bazılarına göre ise daha sonraki bir tarihte vefât etmiştir.

-Sa'sa'a b. Sellâm ed-Dımeşkî⁴: Sa'sa'a da Muâviye gibi Suriye asıllı idi. O ilk iki Emevî emirinin müftisi idi ve 2/8. asrın sonlarına doğru vefât etti. (180/796, 192/807 veya 202/817).

-Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (ö. 238/852)⁵: Çağındaki Mâlikî âlimlerin başta gelenlerinden biri idi.

Diğer taraftan 3/9. asrın ikinci yarısında vefât eden iki âlimin, ilk defa *hadis ilmini* Endülüs'e taşıyan kimseler olduklarına inanılmaktadır. Bunlar da Bakî b.

³ Bkz., *Kudât*, s. 31/40, Endülüslülerden müteşekkîl şu isnadla: İbn Hâris el-Huşenî < Ahmed b. Ziyâd (ö. 326/937) < Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900) < Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (234/848).

⁴ Bkz., *Târîh*, n. 608; *Cezve*, n. 510; *Buğye*, n. 853; İbn Saîd, *Muğrib*, I, 44. Onun Mısır'dan ayrılıp Endülüs'e geldiği tarih bilinmemektedir. Sa'sa'a, I. Abdurrahman ve I. Hişam'ın müftisi idi ve Evzaî mezhebinin bir takipçisi olarak daha sonraları Endülüslü Malikîlerin bir özelliği olarak kabul edilen câmilerin içerisinde ağaç yetiştirme uygulamasını tesis etti. Bkz., Fierro, "Los mâlikies de al-Andalus..." s. 79.

⁵ Bkz., *Siyer*, XII, 106. ez-Zehabî'nin kaynağı, Endülüslü Ebû Abdülmelik b. Abdilber'dir (ö. 338/950). Onun kaleme almış olduğu *Târîh* kayıptır. Bu eserle ilgili olarak Viguera'nın makâlesine bakınız. eş-Şiblî (ö. 769/1367) de *evâil* ile ilgili eserinde İbn Abdilber'i zikretmiştir. Bu bilgi için Prof. M. J. Kister'e teşekkür ederim.

Mahled (ö. 276/889) ve Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900)'dır ki, her ikisi de Kurtuba'lı olup *mevlâ* idiler. Onların öğretileri sayesinde Endülüs hadis ülkesi haline gelmiştir. (*Sârati'l-Endelus Dâra'l-Hadîs*)⁶

Bu *evâil* rivâyetlerine göre, *hadîsin* Endülüs'e girişi iki safhada gerçekleşmiştir:

I. Birinci safha, 2/8. asrın son çeyreğinde (Muâviye ve Sa'sa'a) veya 3/9. asrın ilk yarısında (İbn Habîb) vuku bulmuştur ve bu safhada *hadîs* literatürü (genel olarak) Endülüs'e taşınmıştır.

2. İkinci safha 3/9. asrın ikinci yarısında (Bakî ve İbn Vaddâh) vuku bulmuş ve bu safhada *hadîs ilmi* Endülüs'e taşınmıştır.

Bu iki safhayı incelemeye girişmeden önce, sahâbe'nin ve tâbiûn'un Endülüs'e gitmiş olduğuna dair bilginin genel olarak herhangi bir tarihî arka plandan yoksun olduğuna işaret etmek gerekir. *Tâbiûn*'dan gerçekten Endülüs'e girmiş olanların ya *hadîs* rivâyeti ile meşgul oldukları kaydedilmemekte, ya da eğer meşgul olmuşlarsa, hiç bir Endülüslü öğrencilerinin olmadığı kaydedilmektedir.⁷ Sonraki kaynaklarda *tâbiû* olarak zikredilmiş olan Muâviye b. Sâlih'in durumu gelecek bölümde ele alınacaktır.

I. BİRİNCİ SAFHA

1. 1. Muâviye b. Sâlih ve Sa'sa'a b. Sellâm (2/8. asrın ikinci yarısı)

Hadîsin Muâviye ve Sa'sa'a tarafından (Endülüs'e) sokuluşu ile ilgili *evâil* rivâyetlerine gelince, onların verdiği bilgi haricî kanıtlarla desteklenmemektedir. Onların isimlerinin Endülüslü râvîlerin şeyhleri olarak geçmekte olduğu hiç bir isnad kaydedilmemektedir.

Sa'sa'a b. Sellâm'ın durumuna gelince, bu bilgiyi nereden aldığına veya kaynağının Endülüslü mü yoksa Doğu'lu mu olduğuna değinmeksizin, onu *hadîsi* ilk defa Endülüs'e sokan kişi olarak zikreden kimse, Mısır'lı muhaddis İbn Yûnus'dur (ö. 374/958).⁸ Bu anmadan başka, Sa'sa'a Endülüs dışında tanınmayan bir âlimdir. İbn Asâkir *Târîhu Dımeşk*'inde yer alan biyografi için, İbn Yûnus ve Endülüslü kaynaklara dayanmak zorunda kalmıştır⁹ ve ben, Sa'sa'a'nın adını en meşhur Doğulu *ricâl* eserlerinde bulamadım. Sa'sa'a'nın aynı zamanda el-

⁶ *Târîh*, I, 318; *Medârik*, IV, 436; *Dîbâc*, II, 180; *Tezkira*, II, 647.

⁷ Bkz., Marín, "Sahâbe..." özellikle s. 22. Endülüslülerin Sahabîler ve Tâbiûler hakkında bilgilerini aldıkları Mısırlı kaynaklar Makki'nin makâlesinde incelenmiştir.

⁸ İbn Yûnus tarafından kullanılan Endülüslü kaynakların problemi, çözüme kavuşturulmaktan uzaktır. Bkz., Fierro, "İbn Yûnus, fuente de Ibn al-Faradî", *Homenaje a d. Cabanelas O. F. M.*, 2 cilt, Granada 1987, I, 297-313.

⁹ Süleymâniye Kütüphanesi'ndeki (Dâmat İbrahim Paşa, n: 875, vr. 422b, 6-22) bir el yazmasına baktım. İbn Asâkir Sa'sa'a'nın biyografisini İbn Yûnus vasıtasıyla zikretmektedir, ancak metin kusurlu görünmektedir. Metinde *'kâne evvelu men edhale'l-Endelus el-hadîs'* cümlesinin bulunması gerekir ki, bu son kelime metinde yer almamaktadır. Bu kelime olmadan da cümle çok fazla bir anlam ifade etmez.

Evzaî'nin mezhebini İberik Yarımadası'na taşıyan ilk kişi olduğuna inanılmaktadır.

Diğer taraftan Muâviye b. Sâlih, Doğu İslâm dünyasında çok meşhur bir muhaddistir. Onun adı (Buhârî'nin *Sahih*'i hariç) Kütüb-i Sitte râvîleri arasında geçmektedir. O, Abdullah b. Vehb (197/812), Abdurrahman b. Mehdî (198/813), Ebû Sâlih (223/838), Esed b. Mûsâ (212/827), el-Leys b. Sa'd (175/791), el-Vâkîdî (207/823), Süfyân es-Sevrî (161/778), Süfyân b. Uyeyne (198/813) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (198/813) gibi ünlü muhaddislerin hocası olarak zikredilmektedir. Onun İbn Abbâs *Tefsîr*'i rivayeti Taberî tarafından iktibas edilmiştir. Bununla birlikte, ona âit olduğu tahmin edilen rivayetlerden Endülüs'te hiç bir eser yoktur.

Yukarıda adı geçen İbn Vaddâh ilk *ilmî seyahatini* Doğu'ya yaptığında (218/833-230/844 yılları arasında) Irak'lı Yahyâ b. Maîn'den ders almış ve Yahyâ ona Muâviye'nin rivayetlerinin Endülüs'te derlenip derlenmediğini sormuştur. İbn Vaddâh ise, o günlerde Endülüslülerin ilme ilgi duymadığını (lem yekün ehlühâ yevmeiz ehle'l-ilm) açıklayarak bu soruya olumsuz cevap vermiştir. İbn Vaddâh'ın öğrencilerinden birisi olan Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen (300/912'den sonra) 274/879 yılında başladığı *rihlesi* esnasında benzer bir deneyim yaşamıştır. O zaman İbn Eymen, Muâviye'nin rivayetlerine Irak'ta son derece değer verildiğinin farkına varmış ve hocası İbn Ebî Hayseme'nin (279/892) Muâviye'nin eserlerinin *usûl*'ünü tetkik etmek için Endülüs'ü ziyaret etmeyi arzu ettiğini söyleyecek kadar işi ileri götürmüştür.¹⁰ İbn Eymen Yarımada'ya geri döndüğünde başarısız biçimde [beyhûde yere ç.n.] bu eserleri aramış ve sonunda (kendisinden önce İbn Vaddâh'ın yaptığı gibi) Muâviye'nin rivayetlerinin, Endülüslülerin ilme ilgi duymamaları yüzünden kaybolduğu sonucuna varmak zorunda kalmıştır.¹¹

Muâviye üzerine kaleme aldığım monografide¹², onun biyografisinin farklı ve genellikle çelişik varyantlarında neyin efsane neyin tarih [hakikat ç.n.] olduğunu kanıtlamanın ne kadar zor olduğuna işaret etmiştim. Bir muhaddis olarak onun hayatı ve faaliyetlerinin Endülüs varyantı ile ilgili olarak benim fikrim, bu varyantın 3/9. yüzyılın ilk yarısında meydana getirildiği ve bunun başlangıç nok-

¹⁰ Muâviye'nin "eserleri" hakkında bkz., Abbott, *Studies...*, II, 103. Belki de onlardan birisi, Muâviye tarafından Mısırlı öğrencisi Ebû Sâlih'e okutulan İbn Abbâs'ın *Tefsîr*'i idi. Abbott, özellikle Muâviye'nin Endülüs'te değil de Mısır'da vefat ettiğini ifade eden varyantı dikkate alarak, bu "eserlerin" belki de Mısır'da muhafaza edilmiş olabileceğini öne sürmektedir.

¹¹ Bu anlatımlar için bkz., *Kudât*, s. 30-31/38-39; *Tehzîb*, X, 211; *Târih*, II, 14'de İbn Eymen kendisinin Yarımada'ya [Endülüs] dönüşünden sonra, Muâviye'den rivâyette bulunan bütün râvîlerin ölmüş olduklarını gördüğünü söyler. Bu kaynaklara göre, bu râvîlerden sadece ikisi vardı: Bunlar, her ikisi de Mâlikî olan Şebtûn (ki onunla ilerde tekrar karşılaşacağız) ve Dâvûd b. Ca'fer b. es-Sağîr idi. İbn Eymen, Muâviye'nin *hadislerini* bir Endülüslüden okudu, fakat onun hocası Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Âsım (ö. 300/912'den sonra) o hadisleri bir Mısırlıdan, Ebu't-Tâhir Ahmed b. Amr b. es-Sereh'den (ö. 249/863 veya 255/869) öğrenmişti.

¹² Muâviye'nin burada verilen yaşamı ve meslekî hayatının ana hatları, yukarıdaki araştırmada derlenen ayrıntılarla doldurulabilir.

tasının da Doğu'da Muâviye'nin rivâyetleri hakkında kendilerine soru sorulduğunda Endülüslü seyyahlarda uyanan merak olduğu yönündedir. Bu nedenle ben, bu seyahatler vukû bulmadan önce Endülüslülerin Muâviye'nin hadis sahasındaki önemini görmemezlikten geldiklerini ve ancak Doğulu kaynaklar vasıtasıyla onun bu sahadaki faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra onların, Muâviye'nin *hadis*'i Endülüs'e taşıyan ilk kimse olması gerektiği sonucuna ulaştıklarını zannediyorum.¹³ Onlar bununla ilgili bir kanıt bulamadıkları için onun rivâyetlerinin kaybolmasını, o günlerde *hadise* ilginin olmayışı ile açıklamışlardır. Bu "ilgisizlik" meselesini esasında Endülüslü ilk *kadı*lar hakkındaki mâlumâtımızı da desteklemektedir. Şöyle ki, onlardan hiç birisinin *hadis* rivâyetiyle meşgul olmadığı kaydedilmektedir.¹⁴ Muâviye'nin durumuna gelince, bir *kadı* ve bir *fakih* olarak onun Endülüs'teki faâliyetleri hakkında muhâfaza edilmiş olan pek az hikâye, hiçbir nebevî *hadisten* söz etmez. Buradan sadece, Muâviye'nin Endülüs'teki varlığının *hadisin* gerçek manada oraya taşınması hususunda hiçbir öneminin olmadığı ve bu konuda hem Muâviye'ye hem de Sa'sa'a'ya atfedilen rolün hayalî/uydurma olduğu sonucuna varılabilir.

Aynı zamanda, en azından Mâlikilik söz konusu olduğunda bu, bazı *hadis* külliyâtının kabulü anlamına gelmesine rağmen, Endülüs'teki hukuk ekollerinin erken tarihi ve oraya girişi ile *hadis* eğitimi arasında kaynaklarda asla ilişki kurulmamaktadır.

el-Evzâî (ö. 157/774)¹⁵ ve Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795)¹⁶ hukukî doktrinleri 2/8. yüz yılın ikinci yarısında Endülüs'e taşınmıştı. Mâlik'in öğrencilerinden birisi olan ve Şebtûn (ö. 193/809 veya 199/815) diye bilinen Ziyâd b. Abdirrahman el-Lahmî'nin *fıkıhî* ve *el-helal ve'l-haram* [ile ilgili mâlumât]¹⁷ Endülüs'e taşıyan ilk kimse olduğu sanılmakta ve onun *hadis* rivâyetiyle meşgul olduğu kaydedilmektedir.¹⁸

¹³ Muâviye'nin *hadisi* ilk defa [Endülüs'e] taşıyan kimse olduğu ile ilgili bilginin muhaddis İbn Vaddâh tarafından hocası Yahyâ b. Yahyâ'dan alındığına işaret etmek yerinde olacaktır. Bkz., 3. dipnot. Bu sonuncusu, kaynaklarda *hadise* ilgi duyan biri değil de Mâlikî bir *fakih* olarak takdim edilmektedir. Bununla birlikte o, muhtemelen Abdülmelik b. Habîb'in yaptığı gibi, *rihlesi* esnasında Muâviye'yi bir *muhaddis* olarak işitmiş olabilir.

¹⁴ Kadı'ların *hadis* rivâyeti faaliyetleri hakkında Juynboll'un çalışmasına bkz: *Müslim Tradition*, s. 77-95. Özellikle Kurtuba Kadı'ları ile ilgili olarak bkz., s. 232.

¹⁵ Bkz., Makki, *Ensayo...*, s. 64-67. el-Evzâî'nin doktrinini, [Hz.] Peygamber'in *meğâzî*'sine atıflar dahil, savaş hukukunu ele almıştır (Schacht, *Origins ...*, s. 34). Bu nebevî materyal, onun öğrencisi Sa'sa'a'ya *hadisi* ilk defa Endülüs'e sokan kimse olma rolünün atfedilmesinde bir miktar rol oynamış olabilir.

¹⁶ Bkz., López Ortiz, *Recepción...*, ve Makki, *Ensayo...*, 99-110, Mâlik'in tahmin edilen Endülüslü öğrencileri ile ilgili tahlilî bir inceleme ile birlikte.

¹⁷ *Kudât*, s. 50/61-62; Şebtûn'un biyografisi için bkz., *Târîh*, n. 456; *Buğye*, n. 751; *Medârik*, III, 116-122; *Nefh*, II, 45-46.

¹⁸ Onun *fikh*'i ilk defa Endülüs'e taşıyan kimse oluşu ile ilgili *metin*, *fıkıh* ve *hadisin* ayrı varlık alanları olarak telakkî edildiğini ifade eden 3. dipnottaki bilgi ile aynı *isnad*'a sahiptir. Bkz., Juynboll, *Müslim Tradition*, s. 23. Daha önce (11. dipnot) Şebtûn'un Muâviye'nin öğrencilerinden biri olarak telakkî edildiğine işaret etmiştim, fakat bu ilişkinin hiçbir hâricî kanıtı yoktur.

Şebtûn, Ğâzî b. Kays (ö. 199/815)¹⁹ ve rivâyeti Batı İslâm dünyasında en yüksek mevzûkiyet derecesine erişmiş olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/848)²⁰ ile birlikte Mâlik'in *Muvatta'*ını Endülüs'e taşıyan ilk Endülüslülerden birisi idi. Şebtûn'un durumunda olduğu gibi, Mâlik'in Endülüslü öğrencilerinden hiç birisinin kaynaklarda *hadis* rivâyetiyle aralarında ilişki kurulmamaktadır. Daha önce de ifade ettiğim gibi, bu, *Muvatta'*da derlenen hadis materyaline rağmen böyle olmuştur.²¹ Şu halde, *Muvatta'*nın o dönemde *hadis* literatürünü temsil eden bir eser olarak telakkî edilmediği sonucuna varılabilir.²²

Mâlikî mezhebi 3/9. yüzyılın ilk yarısında el-Evzâî'nin mezhebinin yerini almak suretiyle Endülüs'te hâkim bir hukuk ekolü olarak²³ tamamen yerleşmişti. Endülüslüler, *Muvatta'*da derlendiği şekliyle onun öğretilerinin katı takipçileri olmasalar bile, Mâlikî mezhebinin kabulü, Mâlik b. Enes'e²⁴ duyulan büyük bir saygıyla birlikte gerçekleşmiştir. Gerçek şu ki, onlar genellikle onun öğrencilerinin öğretilerine²⁵ ve özellikle de İbnu'l-Kâsım'ın *reyine* öncelik vermişlerdir.²⁶ Her *fakih*'in, Mâlik'in öğrencilerinden birinin veya diğerinin öğretilerine eğilim göstermesi, onlar arasında²⁷ çelişki ve ihtilafa yol açmıştır. Öyle ki, "yekpare" bir Mâlikîlik olmamıştır. Bununla birlikte, bu ihtilâflarda, bu öğretilerin *hadis* konusundaki yeterlik derecesinin en yüksek düzeyde itibara şayan bir delil olarak ileri sürülmüş gibi görünmediğine işaret etmek yerinde olacaktır. 3/9. yüzyılın ilk yarısında hukukun kaynaklarından birisi olarak nebevî hadislerin oynamış olduğu rolü tartışmak için girişilmiş herhangi bir teşebbüsle ilgili hiçbir kanıt yoktur.²⁸

¹⁹ İbn Kûtîyâ'ya (s. 34-35/27) göre, o I. Abdurrahman (138/756-172/788) zamanında *Muvatta'*yı Endülüs'e taşıyan ilk kimse idi.

²⁰ Yahyâ da Şebtûn'un öğrencisi idi ve onun düzeltilmiş *Muvatta'* metninden *i'tikaf*'la ilgili bir bölümü ondan rivâyet etmiştir. Onun biyografisi için bkz., *Târîh*, n. 1554; *Cezve*, n. 909; *Buğye*, n. 1497; *Medârik*, III, 397-94; *Dihâc*, II, 352-3; *Nefh*, II, 9-12; López Ortiz, "Figuras de juriscultos hispanomusulmanes. Yahya b. Yahya", *Religi6n y cultura*, XVI (1931), s. 94-104.

²¹ Onun sayısı ve önemi için bkz., *MS*, II, 202, 7. dipnot ve Schacht, *Origins...*, s. 22. *Muvatta'* 5./11. yüzyıldan sonra kabul edilmiş (canonical) *Kutub-i Site* arasına dahil edilmiştir. Bkz., *MS*, II, 243-244.

²² Bkz., *MS*, II, 198-204.

²³ Bu baskın olmanın ve Hanefiliğin bulunmayışının nedeni ile ilgili olarak İdris'in makâlesine ve Aguadé'nin şu çalışmasına bkz., "Some remarks...", s. 58-62.

²⁴ Bkz., Turki'nin makâlesi.

²⁵ Bkz., Makki, *Ensayo...*, s. 124-140 ve Fierro, "Los mâlikîes de al-Andalus..."

²⁶ Onun etkisi Sahnûn'un *Müdevvene*'sinin girişinden sonra artmıştır. Bkz., Fórneas'ın makâlesi. İbn Şuheyd'e göre, Kurtuba sâkinleri kadı olarak sadece İbnu'l-Kâsım'ın *rey*'inin tâkipçilerini kabul etmişlerdir. E. García Gómez, *Andalucía contra Berberia* (Barcelona 1979), s. 127.

²⁷ En meşhur düşmanlıklardan birisi, Yahya b. Yahya ile, Mâlikî Esbağ b. el-Ferec'in öğretilerini Endülüs'e taşımış olmasından dolayı Abdülmelik b. el-Habib arasındaki düşmanlık idi. Bkz., Fierro, *La heterodoxia...*, Ek-2.

²⁸ Bkz., Brunschvig'in makâlesi ve Turki'nin *Polémiques*'i... *Hadisin* ilk dönem Endülüs Mâlikî *fiqh*'inde oynamış olduğu rol şimdi, İbn Rüşd el-Cedd'in *Kitâbu'l-Beyân* adlı eserinde muhafaza edilmiş olan yorumda yer alan *Utbiyâ* gibi metinlerde incelenebilir.

1.2. Abdülmelik b. Habîb (3/9. yüzyılın ilk yarısı)

Abdülmelik b. Habîb'le birlikte ayaklarımızı daha sağlam bir zemine basabilmekteyiz. O büyük bir ihtimalle *mevlâ* asıllı idi²⁹ ve 3/9. yüzyılın ilk yarısının Endülüslü âlimlerinin en önemlilerinden birisi olarak, özellikle de Doğu kökenli rivâyetlerin Endülüs'e sokulmasında oynadığı rolden dolayı göze çarpmakta/dikkat çekmektedir. İbn Habîb 208/823 yılında başladığı *rihlesi* esnasında Irak'ı ziyâret etmediği için, onun şeyhleri Medîneli ve Mısır'lı idiler. O'nun eserleri hakkındaki bildiklerimiz bize, onu İbn Kuteybe ve İbn Ebi'd-Dünya tarzında verimli bir müellif olarak telakkî etme imkanı sağlamaktadır.³⁰ İbn Habîb'in faaliyetleri târih, *fıkıh* ve zâhidlik/tasavvuf olmak üzere başlıca üç sahada odaklanmıştı. O bir tarihçi olarak, günümüze kadar muhafaza edilmiş olan en eski dünya tarihini derleyenlerden birisi idi. O *Târîh*'inde Vehb b. Münebbih ve Vâkîdî'den rivâyetler aktarmaktadır.³¹ *Fıkıh* sahasında ise, hukûkî bir eser olan ve içerisinde Mutarrif b. Abdillâh (ö. 214/829) ve İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827 veya 214/829) gibi Medîneli Mâlikîlerin rivâyetlerini topladığı *el-Vâdiha fi's-Sünen ve'l-Fıkıh* adlı eserin müellifi idi. Aynı zamanda o bu eserine el-Leys b. Sa'd (ö. 175/791), İbn Lehîa (174/790) ve Esed b. Mûsâ (ö. 212/827) gibi Mısır'lı muhaddislerden gelen rivâyetleri de dahil etmiştir.³² Zühd sahasında ise, te'lifinde büyük bir oranda Esed b. Mûsâ'dan gelen ve büyük bir ihtimalle onun *Kitâbu'z-Zühd ve'l-İbâde ve'l-Vera'* adlı eserinde yer alan rivâyetlere minnettar olduğu *Kitâbu Fesâdi'z-Zamân, Kitâbu Mekârimi'l-Ahlâk* ve *Kitâbu'l-Vera'* gibi *et-terğîb ve't-terhîb* türü eserler kaleme almıştır.³³ Bütün bu eserler Endülüs'te okunmuş ve rivâyet edilmiştir.

*Hadis*in İbn Habîb'in eserlerindeki rolüne dönecek olursak, onun eserlerinden günümüze ulaşanlar *hadis* materyali içermektedir. Bu husus *el-Vâdiha* ile ilgili olarak Schacht tarafından vurgulanmıştır.³⁴ Bununla beraber hâlâ bu eserde Mâlik'in öğrencilerinin *rey*'inin baskın rol oynuyor olması, bu eseri, örneğin aynı

²⁹ Onun hayatı ve eserleri, Aguadé tarafından çeşitli makâlelerde ve özellikle "*el-Ta'ric de Abdalmalik b. Habîb*" (Universidad Autonome de Madrid, 1986) adlı doktora tezinde incelenmiştir. Bu eser yakında yayınlanacaktır.

³⁰ İbn Habîb, *şâir, tabîb ve hatîb* (*Medârik*, IV, 125), *nahvî, arûzî, hâfız lî'l-ahbâr ve'l-ensâb ve'l-eş'âr, mutasarrif fi funûni'l-ilm* (*Târîh*, n. 814) olarak tanımlanmıştır. İisâ b. Dînâr Endülüs'ün *şâihî* ve Yahyâ b. Yahyâ Endülüs'ün *akıllısı* diye isimlendirilirken, İbn Habîb de Endülüs'ün *âlimi* diye adlandırılmıştır. İbn Habîb'in eserleri *Târîh*, n. 814 ve *Medârik*, IV/127-9'da sıralanmıştır. (Bkz., Lopez Ortiz, *Recepción...*, s. 88). İbn Habîb'in çalışmaları *fıkıh, tabakât, târih, tıb, astroloji*, Kur'an tefsiri ve *Muvatta'* şerhleri ile ilgilidir. ... Bu eserlerin muhafaza edilmiş olanlarına yapılan atıf için bkz., GAS, I, 362; III, 230; VII, 346, 374; VIII, 251; IX, 220.

³¹ Bkz., Aguadé, "De nuevo sobre Abd al Malik b. Habîb", s. 13. Aguadé'nin 29. dipnotta zikredilen doktora tezinde İbn Habîb'in *Târîh*'inin edisyon-kritiği yapılmıştır.

³² Bkz., Muranyi, *Materialien...* s. 14-29. Mevcut olan kısımlar henüz basılmamış olup, hukukla ilgili diğer çalışmaların da el yazmaları vardır.

³³ Bkz., Aguadé, "*El libro del escrípulo religioso...*" Bu *Kitâbu'l-Vera'*'nın bir baskısı Aguadé tarafından gerçekleştirilmiştir.

³⁴ Bkz., Muranyi, *Materialien...* s. 23. *Hadisler*'in İbn Habîb'in eserlerindeki oranı ve onun hukûkî düşüncesindeki işlevini kanıtlamak ilginç olurdu. İbn Habîb, kutsal şeylere saygısızlıkla suçlanan kardeşi Hârûn'un lehine verilmiş olan *fevâlar*'da *hadis* materyali kullanmıştır.

dönemde bir tanesi Buhârî (ö. 256)³⁵ tarafından derlenen bir *Musannef* gibi telakkî etmemize imkan tanımamaktadır. İbn Habîb'in yalnızca *hadis*'le ilgili eserler yazdığı söylenmektedir, ancak bu eserler kaybolmuştur.³⁶

Diğer taraftan, İbn Habîb'in biyografisini yazan Endülüslü müelliflerin onu iyi bir muhaddis olarak kabul etmediklerine ve onun rivâyetlerinde yer alan pek çok hatayı tenkid ettiklerine işâret etmek yerinde olacaktır. Örneğin, onun *hadis*'i ilk defa Endülüs'e soktuğuna (5. nota bkz.) inanıyor olsa bile Ebû Abdilmelik b. Abdilber şöyle demiştir: “O, *hadisin* tariklerini bilmiyordu. İsimlerde hata yapıyor ve münker hadisleri delil olarak kullanıyordu. Zamanındaki kimseler onu yalancılıkla suçluyor ve ondan razı olmuyorlardı.”³⁷ “Zamanındaki kimseler=ehlü zemânihi” tâbiri ile, “onun kuşağından olan âlimler”in kasdedilmiş olduğu anlaşılmalıdır, onların tamamı *hadis* sahasında İbn Habîb'den daha bilgisiz idiler.³⁸ Bu tâbirle, İbn Habîb'in öğrencilerinin mensup olduğu kuşağa dahil hadisçiler kasdedilmiş gibi görünmektedir. Ki bu hadisçiler, Irak'da *ilmu'r-ricâl* ve *ilmu'l-hadis*'de mütehasıs kimselerden eğitim almışlar ve hadis tenkid metodlarını öğrenmişlerdir. Bunlar Endülüs'e döndükten sonra, öğrendikleri ile İbn Habîb'in rivâyetlerini mukâyese edebilmişler ve ondan sonra onun rivâyetlerinin zayıflıkları fark edilmiştir. Örneğin, İbn Habîb'in öğrencilerinden birisi olan İbn Vaddâh, İbn Habîb'in Esed b. Musâ'dan rivâyet etme metodunu tenkid etmiştir ki, Esed b. Musâ İbn Habîb'e icâzet bile vermemiş olmasına rağmen, bu metoda *kırâat* ve *semâ* metodları uygulanmıştır.³⁹ Öyle görünüyor ki, İbn Vaddâh bu ve benzeri hatalardan dolayı kendi hocasından rivâyette bulunmamıştır.⁴⁰

³⁵ Bkz., *MS*, II, 216-226.

³⁶ İbnu'l-Faradî, İbn Habîb'in *Nebî'nin, sahâbe'nin ve tâbiîn'in hadisler*'ini topladığını söylemektedir. İbn Habîb ayrıca Ebû Ubeyd'in (ö. 223/837) aynı türdeki eserine özenerek *Garîbu'l-hadis* başlığını taşıyan bir eser telif etmiştir. Bkz., Makki, *Ensayo...*, s. 266.

³⁷ ve kâne lâ yefhemu turukahû ve yusahhifu'l-esmâ ve yahtaccu bi'l-menâkîr ve kâne ehlü zemânihi yensubühê ile'l-kizb ve lâ yadavnahû. Ekseriyetle onun öğrenimin şekli yönlerindeki dikkatsizliğine gönderme yapan daha ileri tenkitçi yorumlar için keza bkz., *Medârik*, IV, 129-131. (kâne yetesâhelu fi semâihî ve yahmilu alâ tarîki'l-icâze eksera rivâyetihî)

³⁸ Nerde ise İbn Habîb'in bütün çağdaşları, her ne kadar *fıkıh, mesâil, şurûr*'ta... uzman kimseler olsalar da, şu şekilde tanımlanmaktadır: *lâ ilme lehû bi'l-hadis*. Bunların istisnaları, İbn Uveyne ve Vekî'den ders alan (*Târîh*, n. 1100; *Buğye*, n. 212; *Medârik*, IV, 114-116) Muhammed b. İsmâ el-A'sâ (ö. 221/835); Ebû Sâlih'den (*Târîh*, n. 877) rivâyette bulunan Abbâs el-Muallim ve daha önce zikri geçen (bkz., 11. dipnot ve *Târîh*, n. 4236; *Cezve*, n. 430; *Buğye*, n. 735; *Medârik*, III, 346; *Dihâc*, I, 359) Dâvud b. Ca'fer es-Sağîr'dir. İki insan özellikle *hadis* rivâyetlerinden dolayı hatırlanmaktadır ki, bunlar Âdem b. Ebî İyâs el-Askânî'den (ö. 220/835) ders alan ve İbn Vaddâh'a Askalan *ribat*'ının üstünlüğü hakkında (*Târîh*, n. 429) bir *hadis* öğreten Duheyem ve aynı İbn Vaddâh'a bir *hadisu'l-vera*' öğreten (*Târîh*, n. 1552) Yahyâ b. Yezîd el-Ezdi'dir.

³⁹ Bkz., *Târîh*, I, 226-227; *Medârik*, IV, 129-131; *MS*, II, 177. İbn Vaddâh'ın tenkidi, hadislerin muhtevalarına değil, rivâyetin 'şekline' yönelikti. eş-Şâtîbî'nin *el-İ'tisâm*'ında (2 cilt, Beyrut, II. bsk.), II, 16, İbn Habîb < Esed isnadlı bir rivâyet vardır ki, bu İbn Vaddâh'ın *Kitâbu'l-Bid'a*'sında (III, 1) yer alan İbn Vaddâh < İbn Ebû Meryem < Esed b. Mûsâ şeklindeki *isnada* tamamen uymaktadır.

⁴⁰ Bkz., *Medârik*, IV, 129 ve krş. *Tehzîb*, VI, 390. İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde (I, 202, 265, 290) İbn Habîb'in sadece üç eseri zikredilmektedir.

İbn Habîb'in klasik *hadis* tenkidi standartlarının altına düşmüş olması gerçeğine rağmen, o hadis literatürünü hakîki anlamda Endülüs'e sokan kimse olarak kabul edilmelidir. İbn Habîb'in 3/9. yüzyılın ilk yarısının sonundaki faaliyeti sayesinde, bir çok nebevî hadis Endülüs'te bilinir olmuştur. Bu *hadis* materyali, Muvatta'da yer alanlardan tam anlamıyla farklı bir hukûkî karaktere sahipti.⁴¹

2. İKİNCİ SAFHA

3/9. yüzyılın ilk yarısında Endülüs'e girmiş olan *hadis külliyyâtı*, Mısır'lı ve Medîneli muhaddislerden gelmiştir. Bu dönemde Irak'la doğrudan bir irtibatın olduğuna dâir hiç bir delil yoktur. Ki bu devrede Irak'ın *hadis ilminde* en hareketli merkez olduğuna işâret etmek yerinde olacaktır.⁴² Hem İbn Habîb ve onun çağdaşları, hem de önceki kuşak, *rihlelerini* Mısır ve Hicaz'la sınırlı tutmuşlardır. Belki de bunun nedeni, II. Abdurrahman zamanında Endülüs'ün, Irak'ın nüfûzu altına girmesiyle değişmeye başlayan bir durum olan Endülüs Emevî emirliği ile Abbâsî hilâfeti⁴³ arasındaki düşmanca ilişkide aranabilir.⁴⁴ Filhakîka, (Kütüb-i Sitte müelliflerinin çağdaşları olan) Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh, II. Abdurrahman devrinde *rihlelerini* Doğu'ya yaptılar ve Irak'lı muhaddislerle görüştüler.

2.1. Bakî b. Mahled (ö. 276/889)⁴⁵

Kurtuba'lı bir *mevlâ* olan Bakî b. Mahled, Doğu'ya iki kere seyahate çıktı ve (218/833 yılından 253/867 yılına kadar) Endülüs'ten 35 yıl uzak kaldı. O, bu süre zarfında, yarısı Irak'lı olan⁴⁶ ve aralarında Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe...gibi *hadis ilmi*'nin meşhur sîmâlarının da bulunduğu yaklaşık 284 üstattan ders aldı. Bakî, *emir* Muhammed döneminde (238/852-273/886) Endülüs'e döndüğünde, muhtelif doğu kökenli eserleri de beraberinde getirdi. Bu eserler arasında Şâfiî'nin eserleri (*Risâle*'si ve *Kitâbu'l-Fıkhi'l-Kebîr*'i ki, belki de bu

⁴¹ İslâm dünyasının diğer bölgelerinde çok faal olan *kussâs*, öyle görünüyor ki Endülüs'te mevcut değildi. Bu olgu, 4./10. yüzyılda el-Mukaddesî'nin dikkatini çekmiştir. Endülüs'e ilk olarak taşınan hukûkî eserlere Emevî devri süresince Endülüs'teki entelektüel faaliyet üzerine benim ve M. Marín tarafından başlatılan araştırmaya göre bir karara varılmış gibi gözükmektedir. Bizim yakında yayınlanacak olan şu çalışmamıza önceden bkz., "La production intellectuelle dans al-Andalus: ouvrages et transmissions (II/VIII-IV/X)"

⁴² Bkz., Juynboll, *Muslim Tradition*, s. 45-66.

⁴³ Esed b. Müsa'nın öğretilerinin Endülüs'te bu süre zarfındaki öneminin, onun Emevî soyundan geliyor olmasından dolayı olup olmadığını merak ediyorum. (O, halife Velid b. Abdilmelik'in torunu idi.) Onun rivayetleri ekseriyetle zühd ve âhiret mevzûlarını ele almış gibi görünmektedir. Âhiret mevzûlarını ele alanlardan bazıları, Emevî iktidarının yıkılışı ve onların gelecekteki ayaklanmaları ile ilgilidir. Bu mânâdaki hadisler, III. Abdurrahman tarafından kendisinin halife unvanını almasını desteklemek amacıyla kullanılmış gibi görünmektedir. Maalesef bu hadisler bu gün için elimizde yoktur. Bkz., Fierro, "Sobre la adopción del título califal por Abd al-Rahmân III", *Sharq al-Andalus*, yakında yayınlanacak.

⁴⁴ Bkz., HEM, I, 254-278 ve Makki, *Ensayo...*, s. 172 ve 178-278.

⁴⁵ Onun hayatı ve eserleri yakınlarda Marín, el-Ömerî ve Avila tarafından incelenmiştir.

⁴⁶ Bu hocaların listesi için Avila'nın çalışmasına bkz., "Nuevos datos...", s. 339-367, bilgiler İbn Hâris el-Huşenî'nin elyazması halindeki eseri *Ahbâr*'dan alınmıştır. [Orada] İbn Habîb zikredilmemektedir.

eser *Kitâbu İhtilâfi Mâlik ve's-Şâfi'i*⁴⁷ de içeriyordu), İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef'i*⁴⁸, Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî (ö. 246/860) tarafından te'lif edilen *Sîretü Ömer b. Abdilazîz* ve Halîfe b. Hayyât'ın *Târîh ve Tabakât*'ı gibi eserler yer almakta idi. Bakî, aynı zamanda Mâlik'in *Muvatta*'ını da rivâyet etmiştir. Fakat o, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî kanalıyla gelen rivâyete itibar etmeyerek, Ebû Mus'ab (ö. 242/856) ve Yahyâ b. Abdillâh b. Bukeyr (ö. 231/845) kanalıyla gelen Doğu kökenli rivâyetleri tercih etmiştir. Mâlikî *fakihlerin* önde gelenlerinin arasında yer alan el-Leysî'nin oğulları Ubeydullah ve Yahyâ, Bakî'nin bu davranışına kızmışlar ve ona düşman olmuşlardır.

Bakî, sadece bir hadis râvîsi değildi. Onun te'lif ettiği eserler arasında, İbn Hazm *Risâle*'sinde⁴⁹ özellikle *Tefsîru'l-Kur'an* ve *Müsned*'i övmektedir. Bu son eser hakîkatte, hadislerin hem onları rivâyet eden sahabî adlarına göre sıralandığı (*ale'r-ricâl*), hem de fıkıh konularına göre sıralandığı (*ale'l-ebvâb*) bir *Müsned/Musannef* idi. İbn Hazm, pratik amaçlar için çok faydalı görünmeyen bu sistemi ilk defa Bakî b. Mahled'in kullandığını ifade etmektedir. Belki de bu, eserin Endülüslüler arasında bile başarısız olarak telakkî edilmesinin nedenlerinden birisidir.⁵⁰ Anlaşılan, eserin sadece indeksi muhafaza edilmiştir. İndeks, hem Bakî'nin zikrettiği sahâbe'yi hem de onların rivâyet ettiği hadis sayılarını içermektedir.⁵¹ Bu eserin konusu, aşağıdaki rakamlar vasıtasıyla takdir edilebilir:

Toplam 30.969 *hadis* ve 1.013 sahabî zikredilmiştir. (Bu sayı İbn Hazm'a göre 1.300'den fazladır). Meselâ, Ebû Hureyre'den gelen rivâyetlerin 5.374, Âişe'den 2.210, Ebû Bekr'den 142, Ömer b. Hattâb'dan 537, Osman'dan 164, Ali'den 586 ve Muâviye b. Ebî Süfyân'dan 163 olduğu zikredilebilir.

Bundan dolayı İbn Faradî'nin '*Bakî, Endülüslü hadis ve rivâyetle doldurmuştur*' şeklindeki ifâdesi, sağlam bir temele dayanmakta idi. Kendi namına, Ebû Abdilmelik b. Abdilber, şu hususa işaret etmiştir: *Bakî, hadisi Endülüslü'ye çoğaltan ve onu yayanların ilki idi*.⁵² Bakî hakîkatte, çağdaşları olan muhaddislerin herhangi birinden daha fazla, kendi asrındaki *ehlü'l-hadîsin* en başta gelen temsilcisi olarak telakkî edilmiştir. Bakî'nin *Müsned/Musannef'i*, onun amacının, Şâfiî'lerin ve Hanbelî'lerin inşâsına başlamış oldukları aynı metotta, *hadise* dayalı bir hukuk

⁴⁷ Bkz., Brunschvig, "Polémiques...", s. 75-82.

⁴⁸ İbn Hazm'ın Bakî'den yaptığı iktibasların tamamı, onun *Musannef*'inden yapılmış gibi görünmektedir. Bu iktibaslar için el-Ömerî'nin eserine bkz., s. 169-178. Bakî'nin rivâyeti, mesela Süleymaniye Kütüphanesi Laleli kısmındaki 626 numaralı el yazmasında olduğu gibi, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin bazı el yazmalarında muhafaza edilmektedir.

⁴⁹ *Nefh*, III, 168-169, tercümede s. 75-76.

⁵⁰ İbn Hayr'ın *Fehrese*'sine göre (I, 140), bu eseri rivâyet eden Bakî'nin tek öğrencisi, Abdullah b. Yûnus (ö. 330/941) idi. Onun diğer bir öğrencisi İbn Ahî Rabî diye bilinen Abdullah b. Muhammed b. Huseyn eserin *Muhtasar*'ını te'lif etmiştir.

⁵¹ Bakî'nin *Müsned*'i ile İbn Hanbel'in eserleri arasında bir mukayese ile, mevcut olan el yazmalarının bir listesi ve el-Ömerî edisyonu hakkında bkz., Marín, "Bağî...", s. 204-208

⁵² *Siyer*, XIII, 291.

sistemi kurmak olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Bakî'nin isminin Mâlikî *tabakât*'ında yer almamasına karşın, Şâfiî ve Hanbelî *tabakât*'ına dahil edilmiş olması şaşırtıcı değildir.

2.2. Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900)⁵³

*Hadis ilmi'*ni Endülüs'e taşıdığı sanılan diğer âlim İbn Vaddâh'ın hayat hikâyesi, Bakî'nin hayat öyküsü ile çeşitli noktalarda benzerlik arz etmektedir. Bakî gibi, o da *mevlâ* asıllı idi (dedesi, ilk Emevî *emir*'inin *âzâdlı köle*'si idi) ve iki kere Doğu'ya seyahat etmişti. O'nun ilk *rihle*'sinin amacı, zâhidlik hakkında bilgi toplamaktı ve bu tahsil devresinde *hadise* ilgi duydu. İbn Vaddâh'ın ikinci *rihle*'sinin tek gayesi ise *hadis* öğrenmekti ve bu işi de çok ciddi bir biçimde yaptı. Bize söylendiğine göre o, 265 şeyh'ten ders aldı ki, bunların çoğu Bakî'nin şeyhleri ile aynı şahıslardır. Bununla birlikte Bakî'nin aksine İbn Vaddâh Basra'yı ziyaret etmemiştir. İbn Vaddâh, Bakî gibi, Endülüs'e döndükten sonra (245/859 yılına doğru) Doğu kökenli bir çok eseri Endülüs'e taşıdı. Bu eserlerin en önemlileri ise şunlardır: Vekî b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) *Musannef'i*, Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) *el-Câmiu'l-Kebîr'i*, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849)⁵⁴ *Müsned'i*, el-Fezârî'nin⁵⁵ *Kitâbu's-Siyer'i* ve İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbu Fadlî'l-Cihâd'ı*.

Fakat İbn Vaddâh'ın bir râvî olarak önemi, (bu bakımdan Bakî ile benzerlik arz etmektedir) onun Mâlikîlere âit eserleri rivâyetinde, özellikle de Mâlik'in *Muvatta'*ının Yahyâ b. Yahyâ edisyonunu ve Sahnûn'un *Müdevvene*'sini rivâyetine dayanmaktadır. O'nun *Müdevvene*'yi rivâyet etmesi, Sahnûn'un eserinin Endülüs'te yayılmasında önemli olmuştur.⁵⁶ Bakî'nin aksine İbn Vaddâh, Mâlikî *tabakât*'ında seçkin bir yere sahiptir. O'nun bir hadisçi olarak eğitim görmesi, ona, Yahyâ b. Yahyâ'nın *Muvatta'* rivâyetinin *isnadlarında* bulunan hataları düzeltme imkanı vermiştir.⁵⁷ Hakîkatte İbn Vaddâh'ın *ilmu'r-ricâl* sahasında ileri bir düzeyde olduğu görülmektedir ki, İbn Hacer el-Askalânî de onu bir mütehassıs olarak zikretmektedir. Kezâ Bakî'nin aksine, İbn Vaddâh bir *Müsned* veya *Musannef* derleyicisi olarak hatırlanmamaktadır. O, ekseriyetle *Kitâbu'l-Ubbâd ve'l-Avâbid*, *Tesmiyetu Ricâli Abdillâh b. Vehb*, *Menâkıbu Mâlik b. Enes* ve *Sîratu Ömer b. Abdilaziz* gibi biyografi türü eserler telif etmiştir ki, bunların tamamı kaybolmuştur. İbn Vaddâh'ın muhafaza edilmiş tek eseri, içerisinde Mısır'da yerleşmiş olan

⁵³ Onun hayatı ve eseri Muammer tarafından kaleme alınan monografide incelenmiştir. (Bkz., benim *Sharq al-Andalus* III (1986), s. 261-265'deki tenkid yazım ve İbn Vaddâh'ın *Kitâbu'l-Bida'* adlı eserinin yeni baskısına yazdığım giriş yazısı.)

⁵⁴ Bu *Müsned* Topkapı Sarayı Kütüphanesinde (yazmalar kısmı, M. 290) muhafaza edilmektedir; rivâyetinde İbn Vaddâh gözükmemektedir.

⁵⁵ Bkz., Muranyi, "Das *Kitâb al-Siyar* von Abû İshâk al-Fazân", *JSAI* VI (1985), s. 63-97; İncelenen el yazması İbn Vaddâh'ın rivâyetini içermektedir.

⁵⁶ Bkz., Fôrneas'ın makâlesi.

⁵⁷ Bu düzeltmeler, İbn Hâris el-Huşenî'nin *Ahbâr'*inin el yazmasında muhafaza edilmiştir. Bkz., Muammer, *Muhammed b. Vaddâh...*, s. 347-348.

Emevî muhaddis Esed b. Mûsâ (ö. 212/827) ve onun *Kitâbu'n-Nazar ilallâhi Teâlâ* adlı eserinden gelen rivâyetleri derlediği *Kitâbu'l-Bid'a* adlı eseridir.⁵⁸

Ve yine Bakî'nin aksine, İbn Vaddâh'ın *hadis* bilgisi özellikle onun öğrencisi olan Ahmed b. Hâlid (ö. 322/934) tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. İbn Hâlid, İbn Vaddâh'ı sahih oldukları çok sağlam bir şekilde tespit edilmiş olan bir çok hadisi reddetmekle ve rivâyetlerinde bir çok hata yapmakla suçlamıştır. (*ve kâne İbn Vaddâh kesîran mâ yekûlu leyse hâzâ min kelâmi'n-Nebiyi fi şeyin huve sâbit min kelâmihi ve lehû hataun kesîrun mahfûzun anhu*) Bu tenkid, İbn Vaddâh'ın *ehlü'l-hadis* arasındaki konumunun müphemliğiyle ve Mâlikî *ehlü'r-rey*'e karşı uzlaştırıcı tutumuyla ilişkilendirilebilir. İleride göreceğimiz gibi, bu durum, Mâlikîlerin Bakî'ye karşı uyguladıkları muâmele sürecinde İbn Vaddâh'ın davranışını etkilemiştir. Bu müphemlik, her ne kadar onun gayr-i sika olduğu Endülüs'e aktarılmış olsa da bir muhaddis olmasına rağmen Şâfiî'ye karşı olduğu gerçeğinde açıktır.

Bakî ve İbn Vaddâh arasındaki bütün farklara rağmen, her ikisi de *hadis ilmini* ilk defa Endülüs'e taşıyan âlimler olarak görünmektedirler. Abdülmelik b. Habîb'in durumunda olduğu gibi, onlara bu öncülük rolünü veren *evâil* rivâyetleri, sahih beyanlar olarak kabul edilmelidir.

II. EHLÜ'R-RE'Y VE EHLÜ'L-HADÎS'İN KARŞI KARŞIYA GELMESİ

1. Hadisçilere Yapılan Zulüm

Bakî ve İbn Vaddâh'ın çağdaşları olan Mâlikî *fakihler* aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır:

- "Rey ve taklid ehli kimseler, hadisi küçümseyip ondan uzak dururlar, tahkîkî ilimlerden kaçarlar, bilgide derinleşmeyi ihmal ederler."⁵⁹

- "Endülüslüleri arasında Mâlik ve onun öğrencilerinin *rey*'i ön plandadır, *Müdevvene*'de mevcut fikhî meselelere dalmışlardır, ehlü'l-hadise karşı düşmanca bir tutum izlemişler ve onları benimsememişlerdir."⁶⁰

- "Taklid onların dini olmuştur, iktidâ ise inançları olmuştur. Ne zaman Doğu'dan bir kimse ilim getirirse, onu yaymasına engel olurlar, o kimseyi tahkîr ederler. Ancak o kimse onlar arasında kendisini gizler ve bir Mâlikî gibi davranırsa, ancak o zaman onun ilmine bir kıymet verirlerdi."⁶¹

⁵⁸ Mevcut el yazması için bkz., M. Muranyi, "Fragmente aus der Bibliothek des Abu'l-Arab al-Tamîmî (st. 333/944-5) in der Handschriftensammlung von Qairawân. Qairawâner miscellaneen I", *ZDMG* 136 (1986), s. 512-535.

⁵⁹ "ashâbu'r-ra'y ve't-taklid ez-zâhidûn fi'l-hadis el-fârrûn an ulûmi't-tahkîk el-muksirûn ani't-tevassu' fi'l-ma'rife: İbn Hayyân, *Muktebes*, s. 248 ve İzârî, *Beyân*, II, 109-110; krş., *Siyer*, XIII, 290-291; kâne ilmuhum bi'l-mesâil ve mezhebi Mâlik ve kâne Bakî yuftî bi'l-eser."

⁶⁰ "ve inne mâ kâne'l-gâlib alâ ehlihâ... ra'yu Mâlik ve ashâbihî ve't-tevakkuf fi'l-mesâil'l-mudevveniyye ve kânû yensubûne li-ehli'l-hadis velâ yerdavne-hum": İbn Hayyân, *Muktebes*, s. 264 ve krş., Turki, *Polémiques...*, s. 14-18 ve 48-49.

⁶¹ "fe sâra't-taklîdu dîne-hum ve'l-iqtidâu yakîne-hum ve kulle mâ câe ehadun mine'l-maşrik bi ilmin defaû fi sadrihî ve haqqarû minemrihî illâ en yestatira inde-hum bi'l-Mâlikiyye ve yec'ale mâ inde-

“(Mâlikîler'in) rey'ine muhâlif olan rivâyetleri” (*er-rivâyât el-muhtelife li ra'yihim*)⁶², *taklidden* nefret etmesinden (*lâ yukallidu ehaden min ehli'l-ilm*)⁶³, ve *ehli'l-hadîs ve'n-nazar* mezhebine bağlılığından dolayı⁶⁴ Mâlikîlerin husûmetini tahrik eden âlimlerden birisi Bakî b. Mahled idi. Bu tavırlardan hiç birisi İbn Vaddâh'a atfedilmez. Bakî tarafından Endülüs'e taşınan ve ona Mâlikîler'in düşman olmasına yol açan rivâyetler arasında kaynaklar Şâfiî'nin *Risâle*'sine ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef'ine* vurgu yapmışlardır. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef'ine* karşı gösterilen tepki, çok sert olmuştur. Hatta Kurtuba Mâlikîlerinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Esbağ b. Halil (ö. 273/886), İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef'i* ile gömülmektense, bir domuz başı ile gömülmeyi tercih edeceğini söyleyecek kadar işi ileri götürmüştür. İşbu Esbağ b. Halil, İbn Ebî Şeybe'nin sadık bir takipçisi idi. (*kâne mutaassiban li-ra'yi ashâbi Mâlik ve li'bniil-Kâsım min beynihim*). Şüphesiz o, Bakî'ye *bid'at*, *ilhad* ve *zındıklık* suçlamalarını yönelterek ona karşı zulmü başlatan ve öldürülmesini talep eden Mâlikîlerden birisi idi. Bir çok şâhit bu ithamları desteklemiştir ve Bakî'yi *münkerleri* rivâyet etmekle suçlayan İbn Vaddâh da bu şâhitler arasında idi. Hayatından endişe ettiği için Bakî gizlendi ve Endülüs'ten kaçmayı planladı. Bununla birlikte neticede, Emir Muhammed tarafından kendisine verilen destek hayatını kurtardı ve Endülüs'te kaldı.⁶⁵

Zulme uğrayan tek muhaddis Bakî değildi. O'nun arkadaşı olan ve sahabî Ebû Sa'lebe el-Huşenî'nin soyundan olan Muhammed b. Abdisselam el-Huşenî (ö. 286/899) de benzer bir deneyim yaşamıştır. el-Huşenî, Doğu'da el-Asmaî (ö. 213/829)'nin ve Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838)'in öğrencilerinden ders almış ve Süfyân b. Uyeyne'nin *Musannef'i*, İbn Hişam'ın *Sîre*'si, el-Fellâs'ın *Târîh'i* ve Ebû Ubeyd'in *Kitâbu Nâsihi'l-Kur'an ve Mensûhihi* adlı eseri gibi çeşitli eserleri Endülüs'e taşımıştır. el-Huşenî, bu son eser yüzünden hapse atılmıştır.⁶⁶ Bu eser, bazı Kur'an âyetlerinin diğer bazılarınca ve yine bazı hadislerin diğer bazılarınca nesh edildiğini ifâde etmekle suçlanmıştır. el-Huşenî, Bakara sûresinin 100 ve 106. âyetlerini zikrederek, bu doktrinin Kur'an'ın kendisinde de yer aldığı *sâhibu's-sûk'a* anlatmaya uğraşmış, ancak başaramamıştır. Yine o da hâpishanede üç gün

→

hu min ulûmin alâ rasmi't-tabaiyye”: İbnü'l-Arabî, *Avâsım*, II, 490-491. (Müellifin ifadesinden bu naklin İbnü'l-Arabî'ye ait olduğu anlaşılmalı birlikte biz, buradaki sözleri el-Avâsım'da bulamadık. Mütercim)

⁶² Avila, “Nuevos datos...”, s. 333.

⁶³ A.g.e., s. 331.

⁶⁴ A.g.e. eş-Şâfiî'nin taraftarları, Endülüs'te kaleme alınan tabakât eserlerinde *mezhebu'l-hucce ve'n-nazar* taraftarları olarak tanımlanmaktadır.

⁶⁵ Bu muhâkemenin ayrıntılı anlatımı için benim şu eserime bkz., *La heterodoxia...*, 6.2.

⁶⁶ [O zaman] henüz Endülüslü âlimlerin *en-nâsih ve'l-mensûh* doktrininden sanki haberleri yokmuş gibi görünmektedir. Bununla birlikte Abdülmelik b. Habîb'in *Kitâbu'n-nâsih ve'l-mensûh* adında bir eser telif ettiği söylenmektedir.

geçirdikten sonra, ancak Emir Muhammed'in desteği sayesinde serbest bırakılmıştır.⁶⁷

2. Rafu'l-Yedeyn fi's-Salât (Namazda Ellerin Kaldırılması) Meselesi Üzerindeki Münâkaşa

Bakî b. Mahled ve İbn Abdisselam el-Huşenî'ye karşı sürdürülen zulüm, (Doğu'dan getirilen ve Endülüs'e) sokulan eserlerin ve *ehlü'l-hadis* doktrininin, Endülüs'te hakim olan Mâlikî doktrinine karşı bir tehdit olarak algılandığını göstermektedir. Bunun nedeni ise, bu iki doktrin arasındaki farklılıklardır. Endülüslü *ehlü'r-rey* ve *ehlü'l-hadis* arasında mevcut olan muayyen bir *ihtilaf* hakkında bilgi sahibiyiz. Bu ihtilaf, namaz kılan bir kimsenin namazda ellerini kaldırması (*rafu'l-yedeyn fi's-salât*) ile ilgilidir. Endülüs'te benimsenen uygulama, İbnu'l-Kâsım'ın doktrinine dayanmakta idi. O'na göre, sadece namazın başlangıcında (*iftitah tekbirinde*) ellerin kaldırılması meşrû idi. O bu doktrini, onu desteklemek için hiç bir *hadis* zikretmeksizin Mâlik'in otoritesine dayandırmıştı. İbnu'l-Kâsım'ın doktrininin aynısı, Hanefiler tarafından da savunulmakta ve Sahnûn tarafından *Müdevvene*'sinde İbn Vehb ve Vekî'den gelen rivâyetler olarak zikredilen (Kûfe'li *isnadlarla* gelen) bazı *hadislerle* desteklenebilmektedir. Bununla birlikte Kurtuba'lı muhaddisler Bakî Mahled, İbn Abdisselam el-Huşenî ve Kâsım b. Muhammed (ö. 277/890)⁶⁸ sahâbî Abdullah b. Ömer tarafından rivâyet edilen bir *hadise* dayanarak, Şâfiîlerin ve Hanbelilerin yaptığı gibi her *rukû' tekbirinde* ellerini kaldırmayı itiyat haline getirmişlerdi. Bu *hadise* göre Hz. Peygamber, *iftitah tekbirinde* olduğu gibi *rukû'a* giderken de ellerini kaldırmıştır. Bu *hadis*, diğerleri arasında, Sufyan b. Uyeyne ve Mâlik tarafından *Muvatta*'ında zikredilmiştir. Bu son olgu, şüphesiz, bir çok sahâbînin İbn Ömer'in *hadisine* göre amel ettiklerinin bilindiği gerçeği ile birlikte yukarıda adı geçen muhaddisler tarafından vurgulanmış olmalıdır. Diğer taraftan bu *hadisin*, Hz. Peygamber'in namazda sadece bir kere ellerini kaldırdığı şeklinde Kûfe'li *isnadlarla* gelen *hadisler* tarafından neshedildiği kabul edilmiştir.

Ehlü'l-hadis ile Mâlikîler arasındaki polemik çok sert cereyan etmiş gibi görünmektedir. Mâlikî olan ve daha önce adı geçen Esgâğ b. Halil, yalnızca Hz. Peygamber'in değil, aynı zamanda ilk dört halifenin de ellerini *iftitah tekbirinde* kaldırmalarının sınırını tavsif eden bir *hadis* uyduracak kadar ileri gitmiştir. Bu uydurma *hadisin* hem *metni* hem de *senedi* çok kusurlu idi ve Esgâğ'la (bu yüzden) acımasızca alay edilmiştir.

Hem *ehlü'r-rey*'in, hem de *ehlü'l-hadis*'in pozisyonlarının *hadisle* desteklenebildiği olgusuna işaret etmek yerinde olacaktır. Bundan dolayı Esgâğ'ın, inanmış bir takipçisi olduğu İbnu'l-Kâsım'ın doktrinini kuvvetlendirmek için (*hadis*) uydurmaya ihtiyaç hissetmiş olması daha çok dikkat çekici bir durumdur. Öyle anlaşılıyor ki bu vâkıa, Esgâğ'ın bu doktrini sadece Mısır'lı Mâlikîler'in bir görüşü

⁶⁷ Bu muhâkemenin ayrıntılı anlatımı için benim şu eserime bkz., *La heterodoxia...*, 6.3.

⁶⁸ el-Velid b. Abdülmelik'in bir *mevlâ'sının bu torunu hakkında bkz.*, 75. dipnot.

(reyi) olarak bildiğini, *Müdevvene*'de derlenen *hadislerden* habersiz olduğunu ve işin doğrusu Esbağ'ın onun rivâyetine güvenmediğini göstermektedir. Mâlikî bir âlimin otoritesi ile Hz. Peygamber'in otoritesine muhâlefet etmenin ne kadar zor olduğunu farketmesi için o, Mâlikîlerin doktrinini Hz. Peygamber'e atfederek takviye etmeye çalışmıştır. Esbağ, *hadis ilminin* standartlarından hiç bir şey bilmediği için, onun yalancılığı mütehasşısaların tenkidinden kurtulamamıştır. Bu başarısızlığa rağmen, İbnu'l-Kâsım'ın doktrinini terkedilmemiştir. Bu doktrin, Endülüs'e ait Mâlikî uygulamasına son vermede başarılı olamayan polemikğin ara sıra yeniden ortaya çıkmasıyla birlikte Endülüs'te Nasriler dönemine kadar sürmüştür.⁶⁹

3. Ehlü'r-rey ve Ehlü'l-hadîs'in Bir Arada Varoluşu

Emir Muhammed'in Bakî ve el-Huşenî'yi desteklemeye karar verdiği andan itibaren, Mâlikîlerin muhaddislere karşı tekrar zulmetme girişiminde bulduklarına dair hiç bir delil yoktur. Emir'in (bu destekleme) kararının nedenleri açık değildir. Bu kararı, II. Abdurrahman döneminden beri artmakta olan Mâlikî *fakihlerin* gücünü zayıflatmak için başvurulmuş bir vâsita olarak anlamak mümkündür.⁷⁰ Bazı kaynaklar, Emir Muhammed'i *ehlü'l-hadîs* taraftarı olarak takdim etme eğilimindedir. Bununla birlikte o, ne *hâkimler* ne de *danışman fakihler* olarak Mâlikîleri hadisçilerle değiştirmek için herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Aynı durum, her ikisi de Şâfiî olduğu halde kendi görevlerinde bir Mâlikî gibi davranan bir *sâhibu'l-vesâik* ve bir *kadı* hariç, Emir Abdullah ve III. Abdurrahman'ın⁷¹ yönetimleri süresince de gözlemlenebilir.⁷² Bu ikilik, bu dönemin iki âlimin faaliyette çok açık bir şekilde görünmektedir.

Onlardan birisi İbn Vaddâh'tır. Daha önce gördüğümüz gibi, onun bir muhaddis gibi eğitim görmesine ve geçmişteki görgü, muhit ve tahsilinin (background) Bakî'ninkine benzemesine rağmen, onun yargılanması esnasında, onun aleyhine tanıklık etmeye gönüllü idi. Bu davranış, kendi aleyhine de davâ açılması korkusundan veya muhtemel bir rekabetten ya da Bakî'ye karşı olan kıskançlığından kaynaklanıyor olarak açıklanabilmiştir. Fakat bu davranış, aynı zamanda bir Mâlikî olan ve Endülüs'te baskın rol oynayan hukûkî uygulamaya son vermek istemeyen *'ılımlı'* bir muhaddisin davranışı olarak da açıklanabilir. Bu son açıklama, İbn Vaddâh'ın kendi öğrencilerinden birisi tarafından çizilmiş olan onun aşağıdaki portresi ile desteklenmiş gibi görünmektedir: "İbn Vaddâh için şundan daha iyi bir mukâyese düşünemiyorum: O, her durumda her hastalığa en

⁶⁹ Bkz., Fierro, "La polémique a propos de *raf' al-yadayn fi's-salât...*".

⁷⁰ Bkz., Monés'in makâlesi.

⁷¹ Emevî emirliği zamanındaki *fukahâ müşâvarûn* [danışman fakihler] Mâlikî idiler. Bkz., M. Marín, "*Şra et ahl al-şûrâ dans al-Andalus*", *Studia Islamica*, LXII (1985), s. 25-51.

⁷² *Sâhibu'l-vesâik*, ilerideki sayfalarda ele alınacaktır. *Fakih* olan Eslem b. Abdilazîz (ö. 319/931) için bkz., *Târîh*, n. 278; *Cezve*, n. 322; *Buğye*, n. 571; *Kudât*, s. 155-160/225-237. III. Abdurrahman zamanında Kurtuba kadısı olan ve Zâhirî ve Mu'tezilî, hatta Şii olduğu sanılan Münzir b. Saîd el-Ballûtî'nin durumu bir monografide incelenmeye değerdir.

iyi tedaviyi uygulayan iyi bir doktor gibi idi. Filvâki, İbn Vaddâh'a *ehlü'l-rey* (e mensup birileri) geldiği zaman, onlara *rey* (anlayışı) ile uyum içerisinde bir cevap veriyor, ancak *ehlü'l-hadîs* (e mensup birileri) yanına geldiği zaman ise, onlara da *hadîs*'le uyum içerisinde bir cevap veriyordu.⁷³

İkinci örnek ise, *ehlü'l-hadîs*'in bir üyesi olarak, namazda ellerin kaldırılması münâkaşasında rol aldığı daha önce zikredilmiş olan Kâsım b. Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr ile ilgilidir. Kurtuba'lı Emevî bir *mevlâ* olan bu zat, Doğu'ya iki kez seyahat etmiş ve Endülüs'ten on sekiz yıl uzak kalmıştır. Bu süre zarfında, diğerleri arasında, Şâfiî'nin Mısır'lı öğrencileri el-Müzenî ve Rabî' b. Süleyman'dan ders almıştır. Kâsım b. Muhammed, biyografisini yazanlar tarafından Şâfiî olarak telakî edilmiş, ancak İbn Düleym (ö. 351/962) onun ismini kendisinin Mâlikî *tabakâtına* dahil etmiştir.⁷⁴ O bu kararını, İbn Kâsım'ın hukûkî görüşlerinde Mâlikî mezhebine uygun hüküm vermesine, yoksa yalnızca kendisine Şâfiî mezhebi ile uyumlu bir hukûkî fikir sorulduğu zaman öyle davranmasına dayanarak izah etmiştir. Kâsım bu tutumu, Endülüs'te baskın olan mezhebi takip etme zorunluluğunu hissettiğini ifâde ederek savunmuştur.⁷⁵ Nitekim, mesela Emir Abdullah *sâhibu'l-vesâik* olarak ona zındığın cezası hakkındaki fikrini sormuş; diğer iki âlim Bakî b. Mahled ve Mâlikî Muhammed b. Sa'îd b. el-Mülevven de aynı soruya muhatap olmuşlardır. Bakî, tövbeye davet edilebilme ihtimali olduğundan dolayı zındığın bağışlanması lehinde bir hüküm vermiştir, ki bu fikir Mâlik'in *Muvatta*'daki doktrinine zıt bir fikirdir. Mâlikî İbn Mülevven de Bakî ile aynı fikri paylaşmıştır. Bunların aksine Kâsım, tövbeye davet edilme (istitâbe) aleyhinde hüküm vermiş, bundan dolayı Mâlik'le aynı fikri paylaşırken Şâfiî'ye muhalefet etmiştir.⁷⁶ Her ne kadar bazı kaynaklar tarafından benzer bir uzlaşmacı tavır ona da izâfe ediliyor olsa da, Bakî bu davranışı şiddetli bir şekilde reddetmiştir.⁷⁷

Bu misaller, muhaddisler cephesinde teori ile pratik arasında bir nevi bir uzlaşmanın var olduğunu göstermektedir.⁷⁸ Bununla birlikte, *ehlü'r-rey* ve *ehlü'l-hadîs* doktrinlerini uzlaştırmak için çaba sarf edildiğine dair hiçbir kanıt yoktur.⁷⁹

⁷³ "mâ küntü uşebbihu Muhammed b. Vaddâh... illâ bi't-tabîbi'l-ayn ellezî yukâbilu külle dâin bi-mâ yuslihu-hû mine'd-devâi kâne ye'tî-hi ehlu'r-ra'yi ve yufidu-hum fî bâbi'r-ra'yi ve ye'tî-hi ehlu'l-hadîs ve yufidu-hum fî bâbi'l-hadîs". İbn Hâris el-Huşenî, *Ahbâr*, yazma: 154a-154b; krş., Muammer, Muhammed b. Vaddâh..., s. 93.

⁷⁴ Bu eser kayıptır. Bkz., Pons, *Ensayo...*, s. 391.

⁷⁵ Bkz., *Târîh*, n. 1047; *Cezve*, n. 1293; *Medârik*, IV, 446-448, özellikle s. 447: kane yuftî bi-Mezhebi Mâlik...kâle Ahmed b. Hâlid kültü le-hû erâke tuftî'n-nâse bi-mâ lâ ta'tekidu hâzâ lâ yehillu le-ke kâle innemâ yes'elûne-nî bi-mezheb cerâ fi'l-beled fe-arafu fe-efteytu-hum bi-hî velev seelûnî an mezhebî ahbartu-hum bi-hî.

⁷⁶ Bu *muşâverenin* ayrıntılı anlatımı için benim şu eserime bkz., *La heterodoxia...*, 7.1.

⁷⁷ Bkz., *Avila*, "Nuevos datos...", s. 331 ve 323.

⁷⁸ Mâlikî İbnü'l-Mulevven'in *istitâbe* lehindeki *fevâsı*, bazı Mâlikîlerin de uzlaşmaya müsâit hale geldiklerini göstermektedir.

⁷⁹ 4./10. yüzyılın sonuna kadar Mâlikîler tarafından *usûlü'l-fıkḥ* sahasında hiçbir çaba harcanmamıştır. Bkz., Turki'nin *Polémiques...* adlı eserindeki incelemesi.

Muhaddisler, Mâlik'in öğrencilerinin dâima üstatlarınınkilerle uyuşmayan doktrinlerine dayanan hâkim *ameli* değiştirmek için yetersiz olduklarını kabul etmeye kendilerini mecbur hissetmişlerdir. Diğer taraftan Mâlikîler, hukûkî uygulamayı değiştirmek için önceden girişmiş oldukları bütün teşebbüslerinden vazgeçmiş olan muhaddislere eziyet etmeye son vermişlerdir. Belki de bu uzlaşmaya, öyle görünüyor ki akîde sahasında aralarında ihtilafların olmaması gerçeği katkı sağlamıştır. Mesela, Bakî b. Mahled ve Mâlikî Ubeydullah b. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî *Emir* Muhammed zamanında serpilip gelişmeye başlayan mu'tezilî doktrinlerle mücadele etmişlerdir.⁸⁰

Şâfiîlerin 3/9. yüzyılın sonlarına doğru (Endülüs'te) varolmaları, Mâlikîler tarafından girilmiş olan Şâfiî'nin doktrininin reddi sahasında dikkate değer herhangi bir faaliyeti teşvik etmemiştir.⁸¹ Bu durum, Endülüs'te Şâfiîlerin pek az bulunuşu ve Şâfiî'nin eserlerinin yaygın olmayışı ile açıklanabilir.⁸² Diğer taraftan Mâlikîler, (Hz.) Peygamber'in hadislerinin kazanmış olduğu gittikçe artan otoriteyi kabul etmekten kaçınmamışlardır. Bu bağlamda Esbağ b. Halil'in durumu ve onun bir hadis uydurmak için giriştiği başarısız teşebbüsü hatırlanmalıdır. Bu nedenle biz Endülüslü Mâlikîlerin *Muvatta'*daki ve bir tane *Kitâbu Ricâlî'l-Muvatta'*⁸³, iki tane *Müsnedu Hadîsi'l-Muvatta'*⁸⁴ ve bir tane *Kitâbu Ğarîbi'l-Hadîs Mâlik b. Enes mimmâ Leyse fi'l-Muvatta'*⁸⁵ gibi yazılı eserlerdeki *hadîs* materyaline ilgi duymaya başladıklarını görüyoruz. Bütün bu eser başlıkları önceki, eserlerde yoktur.

Endülüslü muhaddisler de kendi muhaliflerine karşı reddiye yazma hususunda çok aktif görünmemektedirler. Biz sadece, Kâsım b. Muhammed tarafından kaleme alınan ve *el-İdâh fi'r-Reddi ale'l-Mukallidîn* başlığını taşıyan bir eser biliyoruz. Keza o, Şâfiîlerle Mâlikîler arasında tartışmalı bir mevzû olan *haber-i vâhid*'le ilgili bir risâle yazmıştır.

Polemiksel faaliyet çok önemli görünmese de, buna mukâbil *hadîs* literatürünün Endülüs'e taşınması hususunda büyük bir faaliyet vardı. Ebû Dâvud ve en-

⁸⁰ Bkz., Fierro, *La heterodoxia...*, 64.

⁸¹ Biz sadece, İbn Habîb'in *Vâdîha's*ının en önemli râvîsi olan Yûsuf b. Yahyâ el-Maghâmî (ö. 288/900) tarafından telif edilen bir *er-Redd ale's-Şâfiî* biliyoruz. O bu eserini, Kayravan'da yaşamış olan diğer bir Endülüslü Yahyâ b. Ömer'in (aynı yılda vefât etmiştir) yaptığı gibi, Kuzey Afrika'da kaldığı süre zarfında kaleme almıştır. Kuzey Afrika âlimleri eş-Şâfiî'ye karşı [reddiye] yazma hususunda daha faal idiler. Bkz., Muhammed b. el-Lebbâd el-Kayravânî'nin (ö. 333/944) *Kitâbu'r-redd ale's-Şâfiî* (Tunus, 1404/1986) adlı eserinin yeni baskısı.

⁸² İbn Hayr eş-Şâfiî'nin eserlerinden sadece bir tanesini, *Kitâbu muhtelîfi'l-hadîs*'i bilmektedir. *Fehrese*, I, 196. Bu eser Elsem b. Abdilaziz tarafından rivâyet edilerek Endülüs'e taşınmıştır. (bkz., 72. dipnot)

⁸³ Yahyâ b. İbrahim b. Muzeyn (ö. 259/873) tarafından telif edilmiştir. Bkz., *Fehrese*, I, 92-93; Makki, *Ensayo...*, s. 137; GAS, I, 473.

⁸⁴ Ahmed b. Hâlid (ö. 322/934) ve Muhammed b. Abdullah b. Aysûn (ö. 341/952) tarafından telif edilmiştir. Bkz., *Medârik*, IV, 174-178 ve VI, 172-173, keza Makki, *Ensayo...*, s. 200-201.

⁸⁵ Kâsım b. Esbağ (ö. 340/951) tarafından telif edilmiştir. Bkz., İbn Hazm, *Risâle, Neft* içerisinde, III, 169, trc.: s. 77-78.

Nesâî'nin eserleri 4/10. yüzyılın başında zaten biliniyordu. Ebû Dâvud'un *Sünen'i* oldukça çok takdire şayan bulunmuş⁸⁶ ve şimdi kayıp olan⁸⁷ *Musannef*'lerini kaleme alırken Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen (ö. 330) ve Kâsım b. Esbağ (ö. 340/951) tarafından bir model olarak kullanılmıştır. İki Endülüslü Emevî İbnu'l-Ahmar (ö. 358/968) ve Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr (ö. 328/939) en-Nesâî'nin *Sünen'i*ni doğrudan kendisinden okumuşlardır. İbnu'l-Ahmed'in *rivâyetlerinin* birinde *Fedâilu Ali b. Ebî Tâlib* (babı) eksikti. Belki de bu ihmal, sadece onun bir Emevî olması ile değil, fakat aynı zamanda bu, onun Mısır'da *Sünen'i* okuduğu (ö. 297/909) aynı yılda Fâtımîler'in İfrîkiye'nin (Kuzey Afrika) yeni sahipleri olmaları gerçeğiyle ilişkilendirilmelidir.⁸⁸ Buhârî, Müslim ve et-Tirmizî'nin eserleri, 4/10. yüzyılın ikinci yarısına kadar Endülüs'e girmemişti. et-Tirmizî'nin *Sünen'i*, diğer eserler kadar çok fazla takdir edilmemiştir. İbn Hazm *Risâle*'sinde, sadece Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud ve en-Nesâî'nin koleksiyonlarını zikretmekte ve Bakî'nin *Müsned/Musannef*'inin bu eserlerle pek âla rekâbet edebildiğini ifade etmektedir.

Biz daha önce, Vekî b. el-Cerrâh, İbn Ebî Şeybe ve Süfyân b. Uyeyne'nin *Musannef*'lerinin 3/9. yüzyılın ikinci yarısında zaten Endülüs'e taşınmış olduğunu görmüştük. Daha sonra bunları Abdürrazzak⁸⁹, Hammâd b. Seleme⁹⁰ ve Saîd b. Mansûr'un⁹¹ *Musannef*'leri izlemiştir. *Müsned*'lere gelince, Endülüs'e ilk olarak taşınanlar İbn Ebî Şeybe'nin (daha önce zikredilmişti) ve Esed b. Musâ'nın *Müsned*'leri olmuştur.⁹² İbn Hanbel'in eseri 4/10. yüzyılın sonuna kadar Endülüs'e girmemiştir.⁹³ Tek bir muhaddisin rivâyetleri toplamaya tahsis edilmiş *Müsned*'ler arasında *muammer* Ebu'd-Dünya Ali b. Osman b. el-Hattâb'ın durumu ilginçtir.⁹⁴ Kayravan'da 311/923 yılında, o zaman 365 yaşında olduğunu iddia ederek hadis öğretmiştir. Ebu'd-Dünya bu asılsız iddiâyı ileri sürdüğü için. Kolaylıkla Ebû Bekr, Ömer, Osman ve Ali'den doğrudan hadis rivâyet edebilmiştir. Temim, bu iddiâyı kabul etmekte herhangi bir problem görmüş gibi durmamaktadır ve Endülüs'e

⁸⁶ Bkz., *Fehrese*, I, 103-107 ve Makki, *Ensayo...*, s. 204, 1. dipnot.

⁸⁷ Bkz., İbn Hazm, *Risâle, Neft* içerisinde, III, 169, trc.: s. 77-78.

⁸⁸ Bkz., *Fehrese*, I, 110-117.

⁸⁹ Bu eser Endülüs'e Ahmed b. Hâlid tarafından taşınmıştır. Bkz., *Fehrese*, I, 127-131.

⁹⁰ Keza bu eser de Endülüs'e Ahmed b. Hâlid tarafından taşınmıştır. Bkz., *Fehrese*, I, 134.

⁹¹ Bu eser Endülüs'e Muhammed b. Ahmed Muhammed b. Yahyâ b. Müferric (ö. 380/990) tarafından taşınmıştır. Bkz., *Fehrese*, I, 135-136. Ayrıca o Vehb b. Münebbih'in rivâyetlerini de taşımıştır. Bkz., M.J.Hermosilla, "Una versión inédita del *Kitâb bad' al-jalq wa qisas al-anbiyâ* en el Ms. LXIII de la Junta", *Al-Qantara* VI (1985), s. 43-77, özellikle s. 63-67.

⁹² Bu eser Saîd b. Osman el-A'nakî (ö. 305/917) tarafından taşınmıştır. Bkz., *Fehrese*, I, 141-142 ve Esed b. Mûsa'nın *Kitâbu'z-Zühd* (Weisbaden 1976) adlı eserini neşreden R.G.Khoury'un bu neşirdeki incelemesi.

⁹³ Bkz., *Fehrese*, I, 139-140. Bu eserin Endülüs'e daha erken bir tarihte getirildiğine dair hiçbir kanıt yoktur.

⁹⁴ Onun hakkında bkz., *MS*, II, 161.

dönüşünden sonra, böyle uzun ömürlü bir şeyhten almış olduğu hadisleri tereddüt etmeden rivâyet etmiştir.⁹⁵

İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Ebû Ubeyd tarafından telif edilmiş olan *ğaribu'l-hadîs* ile ilgili eserler, İbn Vaddâh'ın iki öğrencisi tarafından Endülüs'e sokulmuştur.⁹⁶ Bu tür eserler yazan Endülüslüler arasında hem Muhammed b. Abdisselam b. el-Huşenî⁹⁷ hem de Kâsım b. Sâbit ve onun babası Sâbit b. Hazm'ı (ö. 313/925) sayabiliriz. Zaragoza'lı olan Sâbit, çok fazla övgüye mahzar olmuş olan *Kitâbu'd-Delâil*'in müellifidir.⁹⁸

4/10. yüzyılın ilk yarısında İbn Sa'd'ın *Tabakât*'i⁹⁹, el-Fellâs'ın *Kitâbu Daîfi'r-Ricâl*'i¹⁰⁰ ve İbn Ebî Hayseme¹⁰¹ ile Yahyâ b. Maîn'in¹⁰² *Târih*'leri Endülüs'e taşınmıştı. Yahyâ b. Maîn'in *Târih*'ini Endülüs'e taşıyan âlimlerden biri olan Ahmed b. Saîd b. Hazm (ö. 350/961), Endülüs'e dönünce Endülüslü muhaddislerin ilk biyografik lügatlerinden birini kaleme almıştır.¹⁰³ Ondan önce, Ebû Abdilmelik b. Abdilber (şimdi) kayıp (olan) *Târih*'inde onlara dikkat çekmişti. Biz daha önce onunla, *hadîsin* Endülüs'e taşınması ile ilgili *evâil* rivâyetlerinin râvîsi olarak karşılaşmıştık. Ebû Abdilmelik b. Abdilber'in Şâfiî olduğundan kuşku duyulmuştur ki, bu onun *hadise* duyduğu ilginin nedenini izah etmektedir. O, halife III. Abdurrahman'ın oğullarından birisinin yakın arkadaşı idi. Halifenin Abdullah adındaki bu oğlunun da Şâfiî olduğu söylenmektedir. Söz konusu bu Abdullah, halife olan babasına ve onun müstakbel vârisi II. el-Hakem'e karşı suikast tezgahlamakla suçlanmıştı. Hapsedildikten sonra 338/950 yılında Abdullah'ın boynu vurulmuştur. Aynı yıl, Ebû Abdilmelik b. Abdilber aynı ithamlardan dolayı hapsedilmiş ve öldürülmüştür.¹⁰⁴ Elde mevcut pek az mâlumâtı göz önüne alarak, onların Şâfiî olmalarının hâdiselerde oynamış olduğu rolü ve suikast tezgahının amaçlarından birinin Endülüs'ün hukûkî mezhebini değiştirmek olup olmadığını tahkik etmek zordur. Öyle ise, onların başarısızlığı, Şâfiîliğin Endülüs'teki başarısızlığı ile birlikte olmaktadır. Şâfiî mezhebinin takipçileri dâima azınlıkta kalmış ve Abdullah'ın ölümünden sonra III. Abdurrahman, Mâlikîliği açıkça yarımada-

⁹⁵ Bkz., *Fehrese*, I, 169-172.

⁹⁶ İbn Kuteybe'nin eseri Kâsım b. Esbağ tarafından, Ebû Ubeyd'in eseri ise Ahmed b. Hâlid tarafından ilk kez Endülüs'e getirilmiştir. Bkz., *Fehrese*, I, 187-188 ve 186.

⁹⁷ Bkz., *Fehrese*, I, 195.

⁹⁸ Bkz., *Medârik*, V, 248 ve *Fehrese*, I, 191-194. Bu eserin hala bir baskısı yoktur.

⁹⁹ Bu eser Endülüs'e Ahmed b. Hâlid tarafından getirilmiştir. Bkz., *Fehrese*, I, 224-225.

¹⁰⁰ Bu eser Endülüs'e Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr (ö. 328/939) tarafından getirilmiştir. Bkz., *Fehrese*, I, 212.

¹⁰¹ Bu eser Endülüs'e Kâsım b. Esbağ ve Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen tarafından getirilmiştir. Bkz., *Fehrese*, I, 206.

¹⁰² Bu eser Endülüs'e Muhammed b. Abdillâh b. Aysûn ve Ahmed b. Saîd b. Hazm tarafından getirilmiştir. Bkz., *Medârik*, VI, 172-174 ve *Fehrese*, I, 228-229.

¹⁰³ Bkz., Pons, *Ensayo...*, s. 67-68 ve İbn Hazm, *Risâle, Nefh* içerisinde, III, 170, trc.: s. 79.

¹⁰⁴ Bkz., Bu olayların ayrıntılı anlatımı için bkz., Viguera'nın makâlesi.

nın “resmî” doktrini olarak ilan etmiştir. Sonra, halife II. el-Hakem aynı şeyi yapmanın faydalı olduğunu düşünmüştür.¹⁰⁵

Abdullah, *el-Muskita fî Fedâili Bakî b. Mahled ve'r-Red alâ Muhammed b. Vaddâh* başlığını taşıyan bir eserin müellifi idi. Onun İbn Vaddâh'a karşı reddiye gayreti, girişmiş olduğu suikast teşebbüsü kadar başarısız idi. 3/9. yüzyılın sonu ile 4/10. yüzyılın başı arasında faâl olan âlimlerin hal tercümelere, bu âlimlerin çoğunluğunun İbn Vaddâh'ın öğrencileri olduğunu gösterirken, Bakî'nin öğrencilerinin sayısının hatırı sayılır derecede daha az olduğunu göstermektedir.¹⁰⁶ Mâlikî âlimlerin kendi öğrencilerinin Bakî'den ders almalarını yasaklamış olmaları, şüphesiz bu rakamları etkilemiştir. Benim İbn Vaddâh'ın 216 öğrencisinden 145'inin faaliyetleri üzerine yaptığım çalışmamda, bunların %50'sinin kendilerini *fıkha* adadıkları ve sadece %13'ünün kendisini *hadise* adadığı görülmektedir. Öyleyse buradan, “katıksız” muhaddisin Bakî değil, neticede *hadis ilmi*'nin Endülüs'e taşınması faaliyetine kılavuzluk eden ve bir muhaddisten daha ziyade bir Mâlikî olan İbn Vaddâh olduğu sonucu çıkmaktadır.

SONUÇLAR

İberik Yarımadası, hicrî I. Asrın sonlarına doğru fethedilmiştir. (93/711 yılı) ve bundan yalnızca bir asır sonra, *hadis literatürünün* oraya gerçek manada girdiğine dâir kanıtı sahibiz. Daha önce gördüğümüz gibi, *hadisin* bu tarihten daha önce oraya girişiyle ilgili iddialara itibar edilmemektedir. Abdülmelik b. Habîb tarafından Endülüs'e taşınan hadis malzemesi, özellikle hadis rivâyetinin şekli yönleri ile ilgili olan klasik *hadis ilmi*'nin gerekli şartlarını yerine getirmekten uzaktı. Bu nedenle o; Iraklı üstadlardan eğitim almış olan, Endülüs'e yalnızca yeni *hadis* malzemesi değil fakat aynı zamanda *hadis ilmi*'ni de taşıyan ve *hadisin* Endülüs'e girişinin II. safhasının kahramanları (3/9. yüzyılın ikinci yarısı) olan Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh tarafından tenkid edilmiştir. O ana kadar *fikh* (2/8. yüzyılın ikinci yarısında Endülüs'e girmiştir) ve *hadis*, ayrı ve farklı şeyler olarak görülmekte idi. Başta Mâlikî *fikh*'i olmak üzere *fikh*'i Endülüs'e taşıyan âlimler, hadisçilerin zikredilmesi gibi kaynaklarda zikredilmemektedir. Mâlikî eserlerinde iyice yerleşmiş olan sınırlı miktardaki hadisten daha fazla *hadisin*, yapısallaşmasını tamamlamış hukûkî bir materyal olarak kabulü, *hadisin* Mâlikîlerin Endülüs'te yerleşmiş olan hukûkî uygulamalarına ve doktriner öğretilerine karşı bir tehdit arz ediyor olması, Endülüslü Mâlikîlerin bu hâdise karşısında muhalefet etmelerine neden olmuştur. Şayet Bakî'ye yapılan işkence onun idamı ile neticelenmemişse, bu, birinin yerine diğerini koymaksızın [taraf tutmaksızın] *ehl-i rey* ve *ehl-i hadis* grupları arasında hakemlik rolü oynayan *emir*'in müdahale-

¹⁰⁵ Bkz., Fierro, *La heterodoxia...*, 8.4. ve 9.1.

¹⁰⁶ İbn Vaddâh'ın 216, Bakî'nin ise sadece 85 öğrencisi vardı. Her ikisi de çağlarının en yüksek mertedeki üstadları gibi görünmektedir. Bkz., benim İbn Vaddâh'la ilgili çalışmam, s. 44-57 ve M. Marín, “La transmisión del saber en al-Andalus (hasta 300/912)”, *Al-Qantara VIII* (1987), s. 87-97.

sine atfedilmelidir. 3/9. yüzyılın sonu ile 4/10. yüzyılın ilk yansı arasında, Şâfiîler entelektüel çevrede belli bir ağırlığa sahip olmuşlardır. Mâlikîler, hadise daha fazla önem verme mecburiyeti hissetmişlerdir, fakat onlar bunu doktrin ve pratiklerinde hiçbir değişikliğe gitmeden yapmışlardır. Sadece 4/10. yüzyılın sonlarından itibaren biz Mâlikîlerin *fıkıh usûlü* sahasındaki faaliyeti hakkında kanıta sahibiz.

Bu çizilen tablo, Schacht'ın Şâfiî öncesi hukuk ekollerinde hadisin oynamış olduğu ikincil rol, hukukun ikinci kaynağı olarak nebevî hadislerin artan önemine bağlı olarak onlar arasında ortaya çıkan gerilim ve sonunda onların zaten yerleşmiş olan doktrin ve pratiklerinde bir değişikliğe gittikleri anlamına gelmeksizin bu prensibi (hadisi) kabul etmeleri üzerine yapmış olduğu araştırmasına oldukça güzel bir şekilde uymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABBOTT, N., *Studies in Arabic literary papyri*, II. cilt: Quranic commentary and tradition, Chicago 1967.
- AGUADE, j., "Some remarks about sectarian movement in al-Andalus", *Studia Islamica* LXIV (1986), ss. 53-77.
- "De nuevo sobre 'Abd al-Malik b. Habîb", *Actas de las II Jornadas de Culture Arabe e Islámica (1980)*, Madrid 1985, ss. 9-16.
- "El Libro del escrúpulo religioso (Kitâb al-wara') de 'Abdalmalik b. Habîb" *Actas del XII Congreso de la UEIA (Málaga 1984)*, Madrid, 1986, ss. 17-34.
- AVILA, M. L., "Nuevos datos para la biografía de Bakî b. Majlad", *Al-Qantara* VI (1985), ss. 321-68.
- BRUNSCHVIG, R., "Polémiques médiévales autour dur ite de Mâlik", *Al-Andalus* XV (1950), ss. 377-435.
- Buğye*: bkz., ed-DEBBÎ.
- ed-DEBBÎ (Ö. 599/1202), *Buğyetu'l-mültemis fî târîhi ricâlî'l-Endelus*, yay., F. Codera ve J. Ribera, Madrid, 1884-1885, *BAH*, t. III.
- ez-ZEHEBÎ (ö. 748/1348 veya 753/1352), *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, 23 cilt, Beyrut 1401/1981-1405/1985.
- Tezkiratu'l-Huffâz*, 2 cilt, Beyrut trs.
- Dîbâc*: bkz., İBN FERHÛN.
- Fehrese*: bkz., İBN HAYR.
- FIERRO, M. I., "Los mâlikîes de al-Andalus y los dos árbitros (*al-hakamûn*)", *Al-Qantara* VI (1985), ss. 79-102.
- "Mu'âwiya b. Sâlih al-Hadramî al-Hımsî: historia y leyenda", *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus*, Madrid 0988, ss. 281-241.
- "La polémique à propos de *raf' al-yadayn fî'l-salât* dans al-Andalus", *Studia Islamica* LXV (1987), ss. 69-90.
- La heterodoxia en al-Andalus durante el período omeya, Madrid 1987.
- FORNEAS, J. M., "Datos para un estudio de la Mudawwana de Sahnûn en al-Andalus", *Actas des IV Coloquio Hispano-Tunecio (Palma de Mallorca 1979)*, Madrid 1983, ss. 93-118.
- Cezve*: bkz., el-HUMEYDÎ.
- GOLDZIJER, I., *Muslim Studies*, İngilizce tercümesi, Londra 1967-1971.
- HEM: bkz., LÉVI-PROVENÇAL.

- el-HUMEYDÎ (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vulâti'l-Endelus*, yay., Muhammed b. Tâvit [et-Tancı], Kahire 1372/1952.
- İBNU'LARABÎ (ö. 543/1148), *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, yay., Ammâr Tâlib, *Ârau Ebî Bekr b. el-Arabî el-kelebiyye* içerisinde, 2 cilt, Cezâir trs.
- İBNU'LFARADÎ (ö. 403/1012), *Târîhu ulemâi'l-Endeleus*, yay., F. Codera, 2 cilt, Madrid 1891-1892, *BAH*, VII-VIII ciltler.
- İBN FERHÛN (ö. 799/1397), *Kitâbu'd-dîbâci'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, 2 cilt, Kahire trs.
- İBN HÂRÎS el-HUŞENÎ (ö. 361/971), *Kitâbu'l-Kudât bi-Kurtuba*, yayınlayan ve tercüme eden: J. Ribera, Madrid 1914.
- Ahbâru'l-fukhâ ve'l-muhaddisîn*, el yazma, Rabat Kraliyet Kütüphanesi, n: 6916; M. L. Avila ve L. Monila tarafından edisyon-kritiği yapılmış olup yakında yayınlanacaktır.
- İBN HACER (ö. 852/1449), *Tehzîbu't-tehzîb*, 12 cilt, Haydarâbâd, 1325-1327.
- İBN HAYR (ö. 575/1179), *Fehrese*, yay., F. Codera ve J. Ribera, 2 cilt, Saragoza 1893, *BAH*, IX-X ciltler.
- İBN HAYYÂN (ö. 469/1076), *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelus*, yay., M. A. Maki, Beyrut 1393/1973.
- İBN HAZM (ö. 456/1064), *Risâletü fedâilî'l-Endelus*, el-MAKKARÎ'nin *Nefhu't-tîb*'i içerisinde, III. cilt, ss. 156-179; çev.: Ch. Pellat, "Ibn Hazm, bibliographet et apologiste de l'Espagne musulmane", *al-Andalus* XIX (1954), ss. 53-102.
- İBN İZÂRÎ (ö. 695/1295), *Kitâbu beyâni'l-muğrib fî ahbâri mulûki'l-Endelus ve'l-Mağrib*, yay., G. S. Colin ve E. Lévi-Proçenval, 2 cilt, Leiden 1948-1951.
- İBNU'LKÛTÎYE (ö. 367/977), *Târîhu iftitâhi'l-Endelus*, yayınlayan ve çeviren: J. Ribera, Madrid 1926.
- İBN RÛŞD el-CEDD (ö. 520/1126), *el-Beyân ve't-tahsil*, (*Utbiyye şerhi*), 18 cilt, Beyrut 1404/1984.
- İBN SAÎD (ö. 685/1286), *el-Muğrib fî hul'al-Mağrib*, yay., S. Dayf, 2 cilt, Kahire 1964.
- İBN VADDÂH el-KURTUBÎ (ö. 287/900), *Kitâbu'l-Bida'*, nueva edición, traducción, estudio e índice por M. I. Fierro, Madrid 1988.
- İDRÎS, H. R., "Réflexions sur le Malikisme sous les Omayyades d'Espagne", *Atti del 3o Congresso di Studia Arabi e Islamici (Ravello 1966)*, Naples 1967, ss. 397-414.
- İYÂD (ö. 544/1149), *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, 8 cilt, Rabat trs.
- JUYNBOLL, G. H. A., *Muslim Tradition. Studies in chronology, provenance and authorship of early "hadith"*, Cambridge 1983.
- LÉVI-PROVENÇAL, E., *Histoire de l'Espagne musulmane*, 3 cilt, Paris/Leiden 1950-1953.
- LOPER ORTIZ, J., *La recepción de la escuela malequí en Espana*, Madrid 1931.
- Medârik*: bkz., İYÂD.
- MAKKI, M. A., *Ensayo sobre las aportaciones en la Espana musulmana y su influencia en la formación de la cultura hispano-árabe*, Madrid 1968.
- "Egipto y los orígenes de la historiografía arábigo-espanola", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos* V (1957), ss. 158-248.
- el-MAKKARÎ, (ö. 1041/1631), *Nefhu't-tîb*, 8 cilt, yay., İhsan Abbâs, Beyrut 1398/1968.
- MARIN, M., "Bakî b. Majlad la introducción del estudio del *Hadî* en al-Andalus", *Al-Qntara* I (1981), ss. 165-208.
- "Sahâbe et Tâbi'un dans al-Andalus: historie et légende", *Studia Islamica*, LIV (1981), ss. 5-49.
- MONES, H., "Le rôle des hommes de religion dans l'histoire de l'Espagne musulmane jusqu'à la fin du califat", *Studia Islamica* XX (1964), ss. 47-88.

MS: bkz., GOLDZİHER.

MU'AMMAR, N., *Muhammad b. Vaddâh el-Kurtubî, muessisu medraseti'l-hadis bi'l-Endelus ma'a Bakî b. Mahled*, Rabat 1983.

el-MUKADDESÎ (ö. 375'den sonra/985), *Ahsenu't-tekâsîm*, parçial yay., ve çev.: Ch. Pellat, *Description de l'Occident musulman au IV/X siècle*, Cezâir 1950.

MURANYI, M., *Materialien zur mâlikitischen Rechtsliteratur*, Wiesbaden 1984.

Nefh: bkz., el-MAKKARÎ.

PONS BUIGUES, F., *Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo-espanoles*, Madrid 1898.

Kudât: bkz., İBN HÂRİS el-HUŞENÎ.

SCHACHT, J., *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1979.

SEZGİN, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), I. Cilt, Leiden 1967.

Siyer: bkz., ez-ZEHEBÎ.

Tezkira: bkz., ez-ZEHEBÎ.

Tehzîb: İBN HACER.

Târîh: İBNU'L-FARDÎ.

TURKI, A. M., "La vénération pour Mâlik et la physionomie du malikimse andalou", *Studia Islamica* XXXIII (1971), ss. 41-65.

-----Polémiques entre Ibn Hazm et Bâğî sur les principes de la loi musulmane, Cezair trs.

el-ÖMERÎ, A. D., (yayın), *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve mukaddimetu Mûsnedihî (Adedu mâ li-küllî vâhidin mine's-sahâbe mine'l-hadîs)*, Beyrut 11404/1984.

VIGUERA, M. J., "1 Historia de alfaquíes y jueces de Ahmad b. Abd al-Barr", *Revista del Instituto Egipcio de Enstudios Islámicos* XXIII (1985-1986), ss. 49-61.